

ISSN 2084-3364

studia
humanistyczne
agh *Contributions to Humanities*

2022
tom 21/3

WYDAWNICTWA AGH
KRAKÓW 2022

studia
humanistyczne
agh

2022
tom 21/3

contributions
to humanities
agh

Quarterly of AGH University of Science and Technology

AGH UNIVERSITY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY PRESS
KRAKOW 2022

2022
vol. 21/3

studia
humanistyczne
agh

Kwartalnik Akademii Górniczo-Hutniczej im. S. Staszica

Dyrektor Wydawnictw AGH/ Head of Publishing of AGH University of Science and Technology
Press: *Jan Sas*

Komitet Redakcyjny/ Editorial Team:

Grzegorz Ptaszek (redaktor naczelny/ editor-in-chief): nauki o komunikacji społecznej i mediach/
communication and media studies

Damian Gahuszka (sekretarz/ managing editor): socjologia, nauki o komunikacji społecznej i mediach/
sociology, communication and media studies

Jowita Guja (redaktorka tematyczna/ thematic editor): nauki o kulturze i religii/ culture studies,
religious studies

Dorota Żuchowska-Skiba (redaktorka tematyczna/ thematic editor): socjologia, nauki o komunikacji
społecznej i mediach/ sociology, communication and media studies

Tomasz Masłyk (redaktor statystyczny/ statistical editor)

Redakcja/ Editorial Advisory Board:

Maarit Jaakkola (University of Gothenburg, Sweden)

Ryszard W. Kluszczyński (University of Lodz, Poland)

Paul Levinson (Fordham University, United States)

Marie-Laure Ryan (United States)

Siarhei Liubimau (European Humanities University, Lithuania)

Piotr Siuda (Kazimierz Wielki University, Poland)

Aleksandra Wagner (Jagiellonian University, Poland)

Redaktor prowadzący/ Main editor: *Dorota Żuchowska-Skiba*

Adres redakcji „Studiów Humanistycznych AGH”/ Adress of „Contributions to Humanites”

Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie

Wydział Humanistyczny

ul. Gramatyka 8a

30-071 Kraków

studiahumanistyczne@agh.edu.pl

<http://journals.agh.edu.pl/human/>

<https://doi.org/10.7494/human>

Korekta językowa/ Proofreading:

Kamila Zimnicka – język polski/ Polish

Keith Horechka – język angielski/ English

Projekt okładki i stron tytułowych/ Cover Design: *Agata Wajer-Gądecka, Andrzej Choczewski*

Skład komputerowy/ DTP: *Wydawnictwo JAK, www.wydawnictwojak.pl*

© Wydawnictwa AGH, Kraków 2022, Creative Commons CC-BY 4.0 License

ISSN 2300-7109

Wydanie zostało dofinansowane przez Akademię Górniczo-Hutniczą im. Stanisława Staszica w Krakowie
(dotacja podmiotowa na utrzymanie potencjału badawczego nr 11.11.430.158)

Redakcja Wydawnictw AGH

al. A. Mickiewicza 30, 30-059 Kraków

tel. 12 617 32 28, 12 636 40 38

e-mail: redakcja@wydawnictwoagh.pl

www.wydawnictwo.agh.edu.pl

Spis treści

Joanna Grudowska

O CO TYLE DYMU? KONTROWERSJE WOKÓŁ SMOGU W POLSCE	7
<i>WHAT IS ALL THE FUSS (SMOKE) ABOUT? CONTROVERSIES ABOUT SMOG IN POLAND</i>	

Anastasiia Zakusilo

UŻYTKOWNICY APLIKACJI TOO GOOD TO GO I FOODSI JAKO OBYWATELE W OBRONIE DZIEDZICTWA PRZYRODNICZEGO?	27
<i>USERS OF TOO GOOD TO GO AND FOODSI MOBILE APPS AS CITIZENS IN DEFENCE OF THE NATURAL HERITAGE?</i>	

Marcin Choczyński

ZASTOSOWANIE DYSKURSYWNYCH WYWIADÓW I HISTORII ŻYCIA (AUTOBIOGRAFII) W METODOLOGII BADAŃ RELIGIJNOŚCI SENIORALNEJ	45
<i>THE USE OF DISCURSIVE INTERVIEWS AND LIFE STORIES (AUTOBIOGRAPHIES) IN THE METHODOLOGY OF RESEARCHING SEIGNEURIAL RELIGIOSITY</i>	

Łucja Michalina Kaprańska

MATKA I CÓRKA WOBEC WOJENNEJ APOKALIPSY W ŚWIELE KSIĄŻKI ANNY JANKO MAŁA ZAGŁADA: TRAUMA, PAMIĘĆ, POSTPAMIĘĆ	61
<i>MOTHER AND DAUGHTER IN THE FACE OF THE WARTIME APOCALYPSE IN THE LIGHT OF ANNA JANKO'S BOOK A LITTLE ANNIHILATION: A MEMOIR: TRAUMA, MEMORY AND POST-MEMORY</i>	

RECENZJE

Sidey Myoo

ARS ELECTRONICA 2021 – A NEW DIGITAL DEAL	77
Notes for Contributors	85
Informacje dla autorów	86

Joanna Grudowska*

ORCID: 0000-0002-5175-1846

Sieć Badawcza Łukasiewicz –

Instytut Organizacji i Zarządzania w Przemśle ORGMASZ

O CO TYLE DYMU? KONTROWERSJE WOKÓŁ SMOGU W POLSCE

W artykule zadano pytanie, jakie problemy społeczne generuje społeczno-technologiczna hybrydalność smogu oraz jakie charakterystyki (przyczyny i przedmiot) mają kontrowersje wokół smogu w perspektywie aktorów publicznych i biznesowych. Kluczowa nie okazuje się problematyczność smogu jako takiego, ale ta, którą generuje zaangażowana materialność – technologia oraz interesy aktorów i ich funkcjonowanie w ramach różnych systemów wiedzy. Generowanie, udostępnianie i jakość danych na temat czystości powietrza oraz wykorzystywane technologie pomiarowe są przedmiotami kontrowersji społecznych wokół smogu. Analizowane kontrowersje dotyczą następujących obszarów: wiarygodności dostarczanych danych, jakości i obecności infrastruktury pomiarowej, pozycji na rynku informacji o zanieczyszczeniach powietrza oraz różnic w ontologiach i kompetencjach na linii laicy–eksperti. Badanie własne przeprowadzono metodą mapowania kontrowersji na podstawie danych zastanych.

Słowa kluczowe: zanieczyszczenia powietrza, smog, studia nad nauką i technologią, kontrowersja, mapowanie kontrowersji

WSTĘP

Celem artykułu jest przedstawienie zmapowanych kontrowersji wokół smogu, dotyczących głównie aktorów publicznych i prywatnych. Część empiryczna odpowiada na dwa główne pytania badawcze. Po pierwsze, jakie problemy społeczne generuje społeczno-technologiczna hybrydalność smogu. Po drugie, jakie charakterystyki (przyczyny i przedmiot) mają kontrowersje wokół smogu w perspektywie aktorów publicznych i prywatnych/biznesowych. W kontrowersjach smogowych ważni są również aktorzy społeczni, jednak omówione badanie skupia się na aktorach publicznych i biznesowych.

* Sieć Badawcza Łukasiewicz – Instytut Organizacji i Zarządzania w Przemśle ORGMASZ, ul. Żelazna 87, 01-390 Warszawa; e-mail: joanna.grudowska@interia.pl

Smog i zanieczyszczenia powietrza powodują kontrowersje, w które zaangażowani są interesariusze publiczni, biznes i obywatele. Jakość powietrza jest jednak złożonym zjawiskiem, które powstaje na przecięciu nauki, technologii oraz społeczeństwa. Taka perspektywa związana jest z teoretycznym zakorzenieniem badania w społecznych studiach nad nauką i technologią (*Science and Technology Studies*, STS). Smog jest w tym artykule traktowany jako hybryda aktorów ludzkich, technologii i wiedzy, która jest społecznie redefiniowana. Kluczowa nie jest problematyczność smogu samego w sobie, ale ta, którą generuje angażowana materialność – technologia oraz interesy aktorów i ich funkcjonowanie w ramach różnych systemów wiedzy. Istotne staje się zatem sproblematyzowanie smogu i zanieczyszczeń powietrza – ukazanie niewidocznego i nieoczywistego oblicza, które bywa niezauważane w debacie publicznej, a istotnie kształtuje warunki społecznego tworzenia smogu.

Tematyka kontrowersji wokół smogu w perspektywie STS została podjęta kilkakrotnie na polskim gruncie. Szczególnym powodzeniem cieszy się teoria aktora-sieci (*Actor-Network Theory*, ANT) (Bojadziejewska, 2016; Medoń, 2021; Wróblewski i Goszczyński, 2020). Koncentrowano się przede wszystkim na problematyce zbierania i generowania danych na temat jakości powietrza oraz konstruowania wiedzy dotyczącej zanieczyszczeń powietrza i smogu (Medoń, 2021; Putkowska-Smoter i Frankowski, 2020; Wróblewski i Goszczyński, 2020; Wróblewski et al., 2021). Michał Wróblewski i Wojciech Goszczyński (2020) analizowali kształtowanie relacji pomiędzy aktorami zaangażowanymi w kontrowersje smogowe w kontekście udziału infrastruktury pomiarowej. Poruszano również wątki dotyczące zaangażowania obywatelskiego w zbieranie danych na temat jakości powietrza. Zbadano motywacje stojące za zaangażowaniem obywateli w zbieranie danych na temat jakości powietrza (Wróblewski et al., 2021). Zajmowano się również udziałem alarmów smogowych w kontrowersji smogowej: opisywano ich rolę w rozwiązywaniu problemów zanieczyszczenia powietrza (Medoń, 2021) i ubóstwa energetycznego (Frankowski, 2020).

PROBLEM SMOGOWY W POLSCE

Raporty Europejskiej Agencji Środowiska (*European Environment Agency*, EEA) wskazują, że Polska na przestrzeni lat pozostaje czerwoną wyspą złej jakości powietrza (EEA 2018; 2019; 2020). Potwierdza to raport Głównego Inspektoratu Ochrony Środowiska (GIOŚ) (2019, s. 113): „Zanieczyszczenie powietrza pyłem PM_{10} , obok zanieczyszczenia powietrza benzo(a)pirenem i pyłem $PM_{2,5}$, stanowi poważny problem [...]”. Natomiast raport Najwyższej Izby Kontroli (NIK) (2018) wykazuje nieefektywność działań państwa w zakresie poprawy jakości powietrza.

Nastąpiła zmiana postrzegania smogu jako zagrożenia, problemu społecznego i zdrowotnego, co potwierdzają badania CBOS (2018a; 2018b; 2019). Stan środowiska, w tym zanieczyszczenie powietrza, jest trzecim najważniejszym dla Polaków problemem (CBOS, 2018b). 40% Polaków twierdzi, że smog jest poważnym problemem, z czego 19%, że bardzo poważnym (CBOS, 2019), natomiast dwie trzecie Polaków myśli o negatywnym wpływie

zanieczyszczeń na zdrowie (PIE, 2020). Najwięcej respondentów oceniających kwestię smogu jako poważną zamieszkuje obszary, gdzie przekroczenia norm są największe, na przykład Małopolskę i Śląsk (CBOS, 2019; PIE, 2020). Jednak aż 60% Polaków nie podejmuje działań zabezpieczających przed smogiem, a jak wskazuje Polski Instytut Ekonomiczny (2020), pomimo dużej świadomości problemu zanieczyszczeń powietrza społecznie podejmuje się stosunkowo niewiele działań zmierzających do poprawy jego jakości.

W Polsce za znaczną część zanieczyszczeń powietrza odpowiada tzw. niska emisja (GIOŚ, 2019), czyli zanieczyszczenia powstające i utrzymujące się do wysokości 40 metrów (Sadlok, 2014). Składają się na nią zanieczyszczenia rozproszone – pochodzące z mniejszych kotłowni i domowych palenisk, komunikacyjne – pochodzące z transportu (Fuks i Cieszyńska, 2010, s. 446), oraz generalnie procesy spalania poza przemysłem obejmujące między innymi korzystanie z urządzeń energetycznych o niskiej sprawności i efektywności, wykorzystywanie paliw stałych, spalanie odpadów oraz ubóstwo energetyczne, które powodowane jest niesprawiedliwością energetyczną (Jędrak et al., 2017).

O SMOGU

Etymologicznie wyraz „smog”, czyli połączenie angielskich wyrazów *smoke* (dym) i *fog* (mgła), wskazuje na materialny i fizyczny wymiar tego zjawiska. To podejście, skupione na doświadczanej zmysłowo naturze smogu, podkreśla, że do jego powstania potrzeba zaistnienia odpowiednich czynników meteorologicznych i fizycznych. Jest to jednak tylko jeden ze sposobów definiowania i rozumienia smogu, który sięga XVIII wieku (Medoń, 2021), kiedy nie było możliwe poznanie zanieczyszczeń powietrza za pomocą technologii i metod naukowych, a jedynie zmysłami: wzroku i węchu. To podejście do kwestii identyfikowania zanieczyszczeń powietrza i smogu pozostaje obecne do dziś – stanowi jeden z komponentów smogu obywatelskiego. Można je nazwać tradycyjnym bądź nieeksperymentalnym.

Nowoczesne czy eksperckie oblicze smogu związane jest z nauką i zakorzenionymi w technologii metodami pomiaru. O ile podejście obywatelskie można nazywać zmysłowym, o tyle kolejne – metrologiczne. We wcześniejszym, zmysłowym postrzeganiu smogu jego percepcja i poznanie były ograniczone tylko do doświadczeń jednostki. Percepcja i poznanie smogu zostały zmienione i rozszerzone na mierzalne oraz dostrzegalne za pomocą czujników oraz technologii pomiarowych. Nie tylko zapach i widok powietrza mogą informować o zanieczyszczeniu, ale przede wszystkim pomiary jego jakości. W ten sposób deleguje się na technologie pomiarowe sprawczość w dostrzeganiu zanieczyszczeń powietrza (por. Bińczyk, 2012).

Jeden wymiar takiej zmiany związany jest z biopolityką, czyli wykorzystywaniem danych przez ekspertów i decydentów w celu optymalnego zarządzania populacją. Poza tym kwantyfikacja zjawiska smogu obecna jest również w świadomości obywateli i obok ich doświadczeń zmysłowych stanowi główny element współczesnej percepcji smogu i zanieczyszczeń powietrza. Kombinacja doświadczenia zmysłowego i kwantyfikacji składa się na złożoną społeczno-technologiczną konstrukcję smogu.

Obywatele i eksperci tworzą dwa rodzaje porządków, w których funkcjonują w ramach smogu: ontologię obywatelską i ekspercką (Wróblewski i Goszczyński, 2020). W przypadku ontologii obywatelskiej smog jest subiektywnie postrzeganym i interpretowanym bytem. W przypadku ontologii eksperckiej smog jest zjawiskiem, które podlega kwantyfikacji, a tym samym obiektywizacji. Jest obiektem, którym się zarządza, a nie takim, który stanowi źródło indywidualnej percepcji. Finalnie smog można też postrzegać jako wynik połączenia perspektywy obywatelskiej i eksperckiej: smog jest jednocześnie zjawiskiem postrzeganym indywidualnie i subiektywnie przez pryzmat znormalizowanych procedur pomiarowych i racjonalności technologicznej oraz zarządczej.

KONTROWERSJE

KONTROWERSJE W PERSPEKTYWIE STUDIÓW NAD NAUKĄ I TECHNOLOGIĄ

Kontrowersje w ujęciu studiów nad nauką i technologią to konflikty związane z rozwojem naukowo-technologicznym (Stankiewicz, 2011). Rozwój naukowo-technologiczny nie jest nieproblematyczny i generuje między innymi problemy w postaci niepewności, lęków i konfliktów, które pojawiają się w społeczeństwie z racji przenikania sfer naukowej, technologicznej, społecznej, naturalnej etc. Nauka i technologia jako fundamenty nowoczesności sprawiają, że niemożliwe staje się ich oddzielanie od społeczeństwa czy natury. Kontrowersje stanowią wyraz lęków i niepokoїв wygenerowanych przez naukę i technologię w późnej nowoczesności (Nowak et al., 2016). Stanowią również odpowiedź na zmieniające się podejście do roli nauki i wiedzy naukowej, jej statusu oraz niepewności związanych z rozwojem technologicznym.

Kontrowersje w ujęciu konfliktowym definiuje się jako antagonizm, w którym strony angażują heterogeniczne zasoby (Nowak et al., 2016). Mówi się o nich jako o ogólnym terminie na określenie wspólnej niepewności i nieporozumień (Venturini, 2010 za: MACOSPOL). Z perspektywy teorii aktora-sieci jest to każda część nauki i technologii, która nie została jeszcze ustabilizowana lub domknięta (Venturini, 2010 za: MACOSPOL). W ujęciu procesowym zaś kontrowersja toczy się od momentu, gdy aktorzy rozumieją, że nie mogą ignorować siebie ani swoich sprzecznych stanowisk do momentu, gdy zaangażowani aktorzy wypracowali kompromis (Venturini, 2010).

Radosław Sojak (2004) proponuje dwa spojrzenia i typy kontrowersji. Pierwszy przypadek zachodzi, gdy kontrowersje prowadzą do powstania czarnej skrzynki, czyli układu, w którym powiązania między elementami doprowadziły do stworzenia ustabilizowanej i uporządkowanej całości (Arbyszewski, 2007, s. 120). Kontrowersje pojawiają się na początku, kiedy sieci są nietrwałe i narażone na rozpad. Dopiero odpowiednie zabiegi pozwalają na ukonstytuowanie trwałej sieci (Wróblewski, 2011). Kontrowersja zamienia się w czarną skrzynkę dopiero wtedy, gdy zakończy się proces społecznej konstrukcji danego obiektu i zostanie on uznany za „nieproblematyczny” (Sojak, 2004, s. 239). Oznacza to, że pewien obszar obiektywności i pewności został wyznaczony, a podnoszony przedmiot sporu przestaje być problematyzowany (Wróblewski, 2010, s. 136).

W drugim przypadku kontrowersje pojawiają się również, gdy demontujemy czarne skrzynki, czyli gdy czarna skrzynka rozpada się. To, co wcześniej było czarną skrzynką i było „nieproblematyczne”, przez rozpad na kontrowersje staje się „problematyczne”, a w konsekwencji stanie się nową czarną skrzynką. Spojrzenie na kontrowersje w tym kontekście pociąga za sobą konieczność rozpatrywania elementów w szerszym kontekście i za pomocą większej liczby aktorów, co skutkuje nową ich konfiguracją i nowym spojrzeniem na nich (Wróblewski, 2011, s. 136). W tej perspektywie rozpatrywana jest kontrowersja smogowa będąca przedmiotem tego artykułu.

Tommaso Venturini (2010) wymienia pięć cech wspólnych kontrowersji opisywanych przez niego jako społeczne, czyli o podłożu technonaukowym, w które zaangażowani są heterogeniczni aktorzy:

1. Aktorzy są zróżnicowani. Występują aktorzy ludzcy i pozaludzcy¹. Nie wszyscy aktorzy są sobie równi i nie działają w ten sam sposób. Kontrowersja zbliża aktorów, którzy na pierwszy rzut oka nie mają ze sobą nic wspólnego.
2. Kontrowersja ukazuje społeczeństwo w jego najbardziej dynamicznej formie. „W kontrowersjach aktorzy bezustannie angażują się w wiązanie i rozwiązywanie relacji, spierają się o kategorie i tożsamości, odsłaniając tkankę zbiorowej egzystencji” (Venturini, 2012, s. 1).
3. Kontrowersje pojawiają się, gdy sprawy, rzeczy, zjawiska, które były uznane za oczywiste, zaczynają być kwestionowane.
4. Kontrowersja to konflikt. Nie zawsze musi przyjmować charakter ostrych i otwartych sporów, ale dochodzi do zderzenia kilku światów, co sprawia, że buduje się nowa rzeczywistość.
5. W kontrowersjach odrzuca się stare rozwiązania, a nowe są stanowione. Kontrowersja jest etapem, na którym aktorzy nie zgadzają się ani co do pytań, ani co do odpowiedzi.

KONTROWERSJE WOKÓŁ SMOGU – EGZEMPLIFIKACJA TEORETYCZNA

Teoria aktora-sieci wskazuje na istnienie hybryd, czyli takich tworów, które są z natury heterogeniczne, a ich ontologiczny status nie jest jednoznacznie zdefiniowany (Stasik, 2015). Kategoria hybrydy wyraża trudności, jakie sprawia nowoczesność w jednoznacznym określaniu charakteru zjawisk (Sojak, 2015, s. 15–16). Weźmy pod uwagę smog. Dlaczego

¹ Kategoria aktorów może być rozszerzona o aktorów pozaludzkich – istotny jest problem sprawczości czynników pozaludzkich i materialnego usytuowania wszelkich przedsięwzięć (Bińczyk i Derra, 2014, s. 8). Można mówić o *humans* i *nonhumans*, ale można też mówić o aktorach (aktantach) działających, czyli podstawowych jednostkach analizy. Uznaje się, że każdy z aktorów posiada charakterystyczny rodzaj sprawstwa, który nie jest redukowalny do jego ontologicznego statusu (Wróblewski, 2011, s. 135). *Humans* to wszyscy aktorzy ludzcy, czyli ludzie, instytucje, organizacje, natomiast *nonhumans* (pozaludzie) stanowi wszystko, co charakteryzuje się sprawczością: materialność, technologie, zjawiska przyrodnicze, zwierzęta etc.

jest hybrydą? Nie jest on ontologicznie zdefiniowany jako przynależny wyłącznie do jednej domeny – społecznej, przyrodniczej, naturalnej, technologicznej. Każda z tych sfer jest w jakimś stopniu jego składową. Gdyby wszystkie komponenty smogu były na przykład wyłącznie technologiczne, wtedy można by powiedzieć, że jest homogeniczny (jednolity wewnątrznie). Natomiast, jeżeli składa się z heterogenicznych elementów – naturalna mgła czy światło słoneczne, warunki atmosferyczne, antropogeniczne zanieczyszczenia – nie jest jednorodny ontologicznie.

Stąd może wynikać problem w definiowaniu charakteru kontrowersji smogowej jako jednoznacznie naukowej, technologicznej lub społecznej. Granice między nauką, techniką i społeczeństwem zacierają się coraz bardziej, a wszystkie te sfery jednocześnie składają się na charakter kontrowersji smogowej. Rozumiana jest ona z perspektywy hybrydalnej, co oznacza, że na potrzeby tego artykułu porzuca się klasyczne już rozróżnienie na kontrowersje naukowe, technologiczne oraz społeczne. Podejście takie sprawia, że istotniejsze staje się zdefiniowanie kontrowersji smogowej w odniesieniu do występującej w jej obrębie logiki technonaukowej i społecznej.

Zgodnie z logiką technonaukową smog jest kontrowersyjny z powodu działania i oddziaływania technologii pomiarowych w tkance społecznej i politycznej (Stankiewicz, 2008). Drugi powód na płaszczyźnie technicznej dotyczy tego, że technologie generują bezpośrednio i pośrednio zanieczyszczenia powietrza oraz smog: te wytwarzające energię i ciepło (na przykład kotły, piece, instalacje grzewcze i ciepłownicze), budowlane – wpływające na efektywność energetyczną budynków czy motoryzacyjne, wytwarzające spaliny oraz pyły. Wiązka społeczna kontrowersji smogowych towarzyszy logice technonaukowej, stanowi jej społeczną ekspresję oraz pojawia się w dyskursie publicznym (Nowak et al., 2016). Wskazuje na społeczne konsekwencje danego rozwiązania technonaukowego (Martin i Richards, 1995). Przebiega w sposób bardziej gwałtowny i zaogniony, ponieważ przybiera postać sporów o wartości i roszczeń o prawa oraz ma charakter polityczny, a nie naukowy (Nelkin, 1995).

Kontrowersje rozumiane są tu jako dające się obserwować na arenie publicznej sytuacje konfliktów i niepewności angażujące heterogenicznych aktorów. Generalnie smog w Polsce obecny jest znacznie dłużej, niż ma miejsce ożywiona debata publiczna na jego temat. Współcześnie został jednak sproblematyzowany – szczególnie przez obywateli. Jest kontrowersją powstałą na skutek rozpadnięcia czarnej skrzynki. Smog nie jest nowym zjawiskiem, lecz został sproblematyzowany i dostrzeżony jako problem społeczny stosunkowo niedawno, głównie za sprawą obywateli i ruchów obywatelskich. Kryzys, jaki wtedy został wywołany, wyzwolił nowe okoliczności, w których funkcjonują prywatne firmy dostarczające między innymi danych na temat jakości powietrza, a instytucje publiczne i państwowe stały się obiektami krytyki. W tym kontekście – w odkrytym na nowo problemie smogowym – pojawiają się konflikty i niepewności.

METODOLOGIA

Badanie było realizowane metodą mapowania kontrowersji (*controversies mapping, cartography of controversies*), które jest zestawem technik do badania i wizualizacji zagadnień,

szczególne sporów publicznych dotyczących między innymi kwestii naukowo-technologicznych (Venturini, 2012, s. 1). Metoda ta pozwala na odwzorowanie debaty publicznej i jest „praktyką śledzenia i przetwarzania kategorii” (Rogers et al., 2015, s. 11). Aleksandra Kil (2015, s. 125) pisze o „mapowaniu bez map”, czyli tworzeniu analiz tekstowych.

Zastosowanie analizy dyskursu² w mapowaniu kontrowersji pozwoliło na odtworzenie znaczeń i porządków, które konstruowane są przez każdego z zaangażowanych aktorów. Doprowadziło to do zrozumienia przyczyn kontrowersji, poznania aktorów oraz charakterystyk kontrowersji.

Badanie ograniczono do terytorium Polski, a pole badawcze do trzech typów aktorów: instytucji publicznych, sektora prywatnego oraz obszaru działań obywateli. Same kontrowersje zostały uporządkowane ze względu na zakres problemowy, a w dalszej kolejności ze względu na zaangażowanych aktorów.

Wybór danych podyktowany był uzyskaniem informacji na temat kontrowersji i zaangażowanych w nie aktorów oraz relacji między nimi – stąd ważne było uchwycenie wieloaspektowości zjawiska poprzez analizę użycia języka, przekazywanych idei, identyfikację funkcji ideologicznych tekstów, interpretacji wytworzonych znaczeń (Dobrołowicz, 2016; Kosińska, 2016; Sasińska-Klas, 2014).

Korpus danych stanowią cztery kategorie dokumentów dobierane w sposób celowy. Materiał badawczy został zgromadzony i przeanalizowany w 2020 roku. Składał się zarówno z wytworów tekstowych oraz grafik, fotografii, wykresów czy map. W przypadku dokumentów organizacji międzynarodowych zostały przeanalizowane: normy jakości powietrza WHO i EEA oraz opracowania eksperckie na temat smogu i jakości powietrza WHO, EEA, UE. W tym samym obszarze przeanalizowano dokumenty krajowe oraz opracowania eksperckie GIOŚ i NIK dotyczące smogu i jakości powietrza. Ze względu na głównych aktorów publicznych, prywatnych i obywatelskich opisanych na początku artykułu, do analizy włączono ich strony internetowe. Wykorzystano też artykuły prasowe i internetowe, które stanowiły społeczną ekspresję kontrowersji smogowej. Ostatnia grupa dokumentów była dobierana na zasadzie kuli śnieżnej w wyniku lokalizowanych na bieżąco kontrowersji smogowych oraz przez wyszukiwanie materiałów przy zastosowaniu słów kluczowych (na przykład smog, Airly, GIOŚ etc.). Analizie poddawano materiały z lat 2017–2020.

Do wizualizacji wykorzystano mapę myśli, która stała się mapą kontrowersji.

KONTROWERSJE WOKÓŁ SMOGU W POLSCE

AKTORZY PUBLICZNI

Aktorzy publiczni zaangażowani są w kontrowersje ze względu na specyficzną rolę, jaką pełnią, tzn. kształtowania polityk, kierowania państwem i zarządzania populacją. Jednocześnie

² Dyskurs związany ze smogiem rozumiany jest tu jako zbiór różnych form komunikowania dotyczących smogu, tak więc definicja dyskursu w tym przypadku związana jest nie z kanałem czy kryterium tematycznym, ale przedmiotem problemu badawczego. Definicja ta jest też na tyle szeroka, aby ująć różnorodne materiały dotyczące aktorów zaangażowanych w kontrowersje smogowe.

stawia to tych aktorów w pozycji zdecydowanie ofensywnej, ponieważ kształtują system, który jest obiektem kontrowersji toczącej się, aby zmienić ramy prawne i ramy funkcjonowania społeczeństwa w zakresie smogu.

W przypadku interesariuszy publicznych najważniejszym aktorem jest Inspekcja Ochrony Środowiska (IOŚ), na którą składa się Główny Inspektorat Ochrony Środowiska (GIOŚ) i szesnaście Wojewódzkich Inspektoratów Ochrony Środowiska (WIOŚ). W ramach Państwowego Monitoringu Środowiska (PMŚ) IOŚ realizuje i nadzoruje ekspercki monitoring jakości powietrza na szczeblu krajowym i wojewódzkim.

Jeżeli chodzi o agencje państwowe, to dla problemu smogu i zanieczyszczeń powietrza najistotniejsze są ministerstwa związane z rozwojem, infrastrukturą, środowiskiem i zdrowiem. Kluczowe jednostki i ich przykładowe kompetencje związane z zarządzaniem sytuacją smogową obejmują:

- Ministerstwo Klimatu i Środowiska: odpowiada za realizowanie polityki klimatycznej i środowiskowej, nadzorowanie IOŚ i zaostżanie norm jakości powietrza;
- Ministerstwo Rozwoju, Pracy i Technologii: odpowiada za przepisy dotyczące kotłów, realizowanie polityki rozwoju;
- Ministerstwo Aktywów Państwowych: odpowiada za ustalanie norm jakości węgla;
- Ministerstwo Zdrowia: może postulować o obniżanie norm jakości powietrza w związku z przesłankami zdrowotnymi.

Innymi aktorami są samorządy, którym państwo deleguje część zadań i narzędzi do walki z zanieczyszczeniami powietrza. Ponadto państwo narzuca na samorządy konieczność wypełniania regulacji związanych z jakością powietrza, co sprawia, że podejmują one szereg działań we własnym zakresie.

OBYWATELE

Pogłębiający się kryzys środowiskowy i frustracja miejskiej klasy średniej doprowadziły do powstawania organizacji pozarządowych, inicjatyw i ruchów społecznych – w tym alarmów smogowych (Frankowski, 2020). Polski Alarm Smogowy (PAS) powstał w 2015 roku z połączenia trzech alarmów smogowych: Krakowskiego, Dolnośląskiego i Podhalańskiego. Zrzesza ruchy społeczne – Lokalne Alarmy Smogowe (LAS), których celem jest poprawa jakości powietrza w Polsce. Celem PAS jest doprowadzenie jakości powietrza do stanu niezagrażającego zdrowiu i życiu w Polsce.

Działania PAS skoncentrowane są wokół trzech głównych obszarów: samorządowego, narodowego i ponadnarodowego oraz tego o wymiarze obywatelskim. Jan Frankowski (2020) dzieli działalność alarmów smogowych na następujące obszary: raportowanie, działania lokalne, politykę miejską i politykę państwową. Każdy z tych obszarów to też kolejne stadium zaawansowania działalności, co oznacza, że alarmy są zróżnicowane pod względem profilu działania i ze względu na etap zdolności organizacyjnych.

Nauka i technologia rozszerzyły i zmieniły postrzeganie smogu szczególnie istotnie w ostatnich latach, kiedy to ruchy obywatelskie i media nagłaśniały problemy związane

z jakością powietrza oraz propagowały podejście do tego tematu oparte na wiedzy (*evidence-based*). W ramach swoich działań wykorzystywały odczyty, dane pochodzące z czujników (Medoń, 2021). Widać tutaj, że agentami nauki i technologii w społeczeństwie stają się ruchy społeczne i media. Jednak transfer nauki i technologii do społeczeństwa nie pozostaje i w tym przypadku bezproblemowy. Poza aktorami w postaci alarmów smogowych istotni są również pojedynczy obywatele, w których codzienność wpisuje się nowa sytuacja smogowa.

BIZNES

Aktorzy rynkowi działają w różnych zakresach na arenie zanieczyszczeń powietrza. Jedni zajmują się redukowaniem emisji zanieczyszczeń powietrza, inni czymś, co Ulrich Beck (2002) nazywa kosmetyką ryzyka, czyli maskowaniem, a nie zwalczaniem niebezpiecznych zjawisk. Jeszcze inni analizują sytuację i dostarczają danych. Są to firmy zajmujące się pomiarami jakości powietrza, takie jak Airly, Syngeos, Looko2, Luftdaten, SmogTok.

Prywatny monitoring jakości powietrza jest kolejnym po realizowanym przez IOŚ i powstał jako neoliberalna odpowiedź na potrzeby obywateli. Zmiana w definicji smogu spowodowana kwantyfikacją zanieczyszczeń powietrza i aktywnością obywatelską oraz stan państwowego monitoringu jakości powietrza sprawiają, że na poziomie obywatelskim znajomość danych na temat jakości powietrza jest kluczowa, ponieważ pomiary wpływają w pewnym zakresie na podejmowane na co dzień decyzje i realizowane praktyki.

Największą i najpopularniejszą firmą jest Airly, następnie Syngeos, która prowadzi działalność o podobnym profilu i nakierowana jest na aktorów instytucjonalnych. Obydwie firmy oferują urządzenia o wyższej cenie w ofercie abonamentowej i roszczą sobie prawo do największej wiarygodności danych. Pozostali aktorzy sprzedają tańsze urządzenia, ich oferta jest skierowana do klientów indywidualnych i rzadziej biznesowych, a wiarygodność pomiarów jest niższa.

O CO TYLE DYMU?

Badane kontrowersje wokół smogu toczą się szczególnie między aktorami publicznymi, rynkowymi (towarzyszą w nich obywatele). Kontrowersje dotyczące smogu zachodzą w dwóch wymiarach: materialnym, który związany jest z wykorzystywaną w celu generowania danych materialnością, oraz społecznym – będącym wynikiem stosowanej materialności, pozycji i interesów aktorów. Towarzyszy im trzeci wymiar – ontologiczny, dotyczący tego, jak i dlaczego aktorzy funkcjonują w ramach smogu.

Główna kontrowersja dotyczy pomiarów jakości powietrza. Dzieli się ona na cztery kwestie: wiarygodności dostarczanych danych, jakości i obecności infrastruktury pomiarowej, pozycji na rynku informacji o zanieczyszczeniach powietrza oraz różnic w ontologiach i kompetencjach. Towarzyszą jej kontrowersje związane z indeksami jakości powietrza i informowania o jego jakości, które z perspektywy wyводу zostaną wyłączone z przedstawionej analizy.

KONTROWERSJA SMOGOWA
DOTYCZĄCA POMIARÓW JAKOŚCI POWIETRZA
ORAZ INFRASTRUKTURY POMIAROWEJ

Między infrastrukturą GIOŚ i prywatnych firm występują znaczące różnice, które prowadzą do kontrowersji. GIOŚ dysponuje najbardziej precyzyjną infrastrukturą i metodologiami gwarantującymi wiarygodne pomiary. Jednocześnie jego infrastruktura jest najdroższa, działalność jest regulowana prawnie i biurokratycznie, dane służą głównie celom administracyjno-eksperymentalnym, a sieć pomiarowa nie spełnia rosnących oczekiwań obywateli oraz samorządów. Natomiast sektor pomiarów prywatnych nie jest uregulowany prawnie, a co za tym idzie firmy mają o wiele większą swobodę działania, jeżeli chodzi o jakość czujników, metodologie pomiarów, umiejscowienie czujnika, możliwości kalibracji. Ponadto dane sektora prywatnego nie mogą być stosowane w celach administracyjnych, a jedynie w celach informacyjnych bądź edukacyjnych – ze względu na regulacje prawne oraz nieprecyzyjność pomiarów.

Inną przyczyną kontrowersji jest pluralizm infrastruktury pomiarowej i danych. Dzięki sektorowi prywatnemu obywatele mają wiele możliwości i ofert do wyboru. Jednak czasem pomiary różnią się między sobą – mogą pokazywać przekroczenia norm, podczas gdy pomiary GIOŚ wskazują, że powietrze jest dobrej jakości (i odwrotnie). Taka sytuacja wymaga od obywateli nabywania umiejętności i rozwijania kompetencji związanych z rozumieniem infrastruktury, pomiarów i indeksów jakości powietrza. Wielość i różnorodność w zakresie infrastruktury pomiarowej, w przypadku gdy nie jest się ekspertem, prowadzi do niejasności i pytań³ – na przykład, który z tych kilku różnych pomiarów jest właściwy i dlaczego?

Problematyczna jest zarówno obecność, jak i brak infrastruktur pomiarowych. Kiedy mowa o kontrowersjach spowodowanych obecnością infrastruktur, pojawiają się konflikty, niepewności związane z jakością, wiarygodnością i formatami danych. Natomiast kiedy kontrowersje powstają w wyniku braku infrastruktur, fakt ten sprawia, że obywatele są systemowo pozbawieni informacji o jakości powietrza, co stanowi w tym przypadku przyczynę niepewności i konfliktów.

³ Innym przykładem problematyczności pluralizmu w obrębie kontrowersji smogowych są indeksy jakości powietrza. W ich przypadku kontrowersje biorą się stąd, że istnieje wiele różnych indeksów jakości powietrza, których wzajemne porównywanie jest mało użyteczne, a na pewno nie daje dobrych rezultatów. Wyróżniamy chociażby europejski indeks jakości powietrza, polski indeks jakości powietrza, *Common Air Quality Index* (CAQI), indeks stworzony przez firmę Airly. Każdy z tych indeksów tworzony jest dla różnych celów, na przykład CAQI umożliwia porównywanie jakości powietrza dookoła świata, a indeks Airly odpowiada na potrzeby obywateli i dostarcza im prostych wskazówek postępowania. Istotne różnice obserwuje się na przykład między polskim i europejskim indeksem jakości powietrza. W tym przypadku indeksy dotyczą danych z różnych przedziałów czasowych. Otóż mapa dostępna na stronie EEA tworzona jest na podstawie danych z 24 godzin, natomiast polski indeks jakości powietrza dostępny na stronie GIOŚ oparty jest na danych z jednej godziny. Rozbieżności wynikają stąd, że prezentowane są różne dane, natomiast obywatele, patrząc na dwie mapy obrazujące jakość powietrza, oczekują podobnych rezultatów. Odmienne kompetencje i niedopasowanie indeksów do kompetencji obywateli prowadzi do niejasności. Mapy i indeksy nie są jednak kontrowersyjne, dopóki nie zostają sproblematyzowane przez laików, co wynika z funkcjonowania w odmiennych systemach wiedzy. Dla ekspertów różnice między indeksami są zrozumiałe i nie problematyzują oni tego obszaru.

Gęstość infrastruktury pomiarowej GIOŚ nie jest wystarczająca dla samorządów i przede wszystkim dla obywateli. Dysponuje on infrastrukturą dopasowaną do celów biopolitycznych, a nie obywatelskich. Natomiast prywatne firmy oraz oferowane przez nie urządzenia są niekiedy dla obywateli jedynymi dostępnymi i przede wszystkim osiągalnymi. Obywatele i samorządy korzystają z prywatnej infrastruktury, aby ich lokalna społeczność nie była już białą plamą na mapie pomiarów jakości powietrza. W sytuacji gdy zdobycie oficjalnych danych jest zbyt kosztowne, lepsze okazują się nieprecyzyjne dane niż żadne.

KONTROWERSJA SMOGOWA DOTYCZĄCA WIARYGODNOŚCI DOSTARCZANYCH DANYCH

Aktorzy publiczni i rynkowi konstruują wiarygodność danych w ramach konfliktu, który toczy się między nimi. Dla obywateli wszystkie dane biorą udział w swego rodzaju konkursie uwagi. O ile pozycja GIOŚ w rozróżnieniu profesjonalne/niefprofesjonalne jest pewna i niepodważalna, o tyle w polu uwagi obywateli jest takim samym aktorem jak każdy z prywatnych podmiotów. W perspektywie obywateli GIOŚ nie stanowi tu jedyne i najlepszego źródła wiedzy i informacji o zanieczyszczeniach powietrza. Aktorzy publiczni dysponują autorytetem i pozycją, które nadaje im prawo, lecz w kontrowersji społecznej nie jest to czynnik jednocześnie pozytywnie rozstrzygający na ich korzyść.

Realizując praktyki deprecjonowania prywatnych dostawców i stawiania siebie za wzór jakości oraz wiarygodności pomiarów, GIOŚ może próbować bronić swojej pozycji w polu uwagi obywateli, ponieważ w obszarze eksperckim są określone pozycje GIOŚ i prywatnych dostawców.

Na przykład zamiast czekać na oficjalnie ogłoszony alarm smogowy, obywatel może szybciej podjąć działania zabezpieczające – GIOŚ może zostać wyeliminowany z pola praktyk obywateli. Lecz walka o uwagę obywateli pomiędzy GIOŚ i aktorami prywatnymi jest nierówna. Ci drudzy oferują doświadczenie korzystania z ich zasobów w sposób znacznie bardziej zbliżony do ontologii obywatelskiej.

GIOŚ, uważając działalność prywatnych dostawców za problematyczną, wchodzi w konflikt dotyczący realizowanych przez firmy praktyk i stosowanej przez nie materialności. Krytykuje działanie niskokosztowych czujników i śledzenie danych, które z nich pochodzą:

[...] na ich podstawie [niskokosztowych czujników – J.G.] nie można określać, czy nastąpiło przekroczenie norm jakości powietrza i dokonywać oceny jakości powietrza oraz śledząc w Internecie informacje na temat stężeń pyłu zawieszonego, które są generowane za pomocą niskokosztowych czujników, należy mieć na uwadze, iż pomiary te mogą być obciążone bardzo dużym błędem, a w przypadkach skrajnych mogą być one całkowicie nieprawidłowe [strona internetowa GIOŚ].

Natomiast firmy w swoich przekazach marketingowych mówią o profesjonalności i wysokiej jakości uzyskiwanych danych:

[...] najlepszych danych o zanieczyszczeniu powietrza [strona internetowa Airly].

Sluchamy potrzeb mieszkańców i doradzamy rozwiązania, które sprawią, że monitoring jakości powietrza na danym terenie będzie przeprowadzony bez zastrzeżeń, a obserwacje pozwolą na wdrożenie niezbędnych zmian [strona internetowa Syngeos].

Aktorzy prywatni odwołują się do profesjonalności swoich pomiarów oraz uwiarygodnienia ich poprzez możliwość kalibracji urządzeń do wytycznych GIOŚ czy przez odwoływanie się do wytycznych WHO:

Nadzór nad procesem instalacji, kalibracja z państwowymi stacjami oraz ciągła weryfikacja wyników gwarantują rzetelność prezentowanych informacji [strona internetowa Airly].

Uzupełniają oni lukę instytucjonalną i pomiarową dla samorządów, społeczności lokalnej, obywateli. Odwołują się przy tym do wspierania działań oddolnych – samorządowych i lokalnych oraz indywidualnych. Podejmując te różne działania, przenoszą problem smogu ze skali makro do mezo i mikro, w obliczu czego GIOŚ staje się tu nie tyle dostawcą wiedzy, ile regulatorem i punktem odniesienia. Efektywność działań w kontrowersjach ze strony aktorów biznesowych warunkowana jest tym, że gwarantują ważne wartości społeczne, takie jak zdrowie czy bezpieczeństwo, które w kontekście działań instytucji publicznych stoją pod znakiem deprecjacji.

Oferta prywatnych dostawców danych o jakości powietrza jest atrakcyjna dla obywateli – odpowiada na zapotrzebowanie, jakie stworzył smogowy kryzys obywatelski. W polu uwagi obywateli aktorzy prywatni zyskują dzięki elastyczności, której GIOŚ brakuje. Na rynku możemy znaleźć różne rodzaje czujników i różne rodzaje relacji z firmami. Mamy tu do czynienia z kombinacją dwóch czynników: względną łatwością w pozyskaniu infrastruktury pomiarowej na potrzeby społeczności lokalnej, samorządu albo na potrzeby osobiste połączone z wieloma możliwościami wyboru. Oczywiście, w parze z elastycznością podmiotów prywatnych idzie niedokładność uzyskiwanych danych. Obywatele stoją więc w obliczu pozornego wyboru: lepszy niedokładny czujnik niż żaden. Podmioty te, poza sprzedawaniem niskokosztowych czujników i dostępu do danych na temat jakości powietrza, sprzedają też możliwości zabezpieczenia codziennego życia. Smogowy kryzys obywatelski oraz urynkwienie pomiarów jakości powietrza doprowadziły do walki o pozycję na obywatelskim rynku informacji o zanieczyszczeniach powietrza.

KONTROWERSJA SMOGOWA DOTYCZĄCA POZYCJI NA RYNKU INFORMACJI O ZANIECZYSZCZENIACH POWIETRZA

Stworzyła się zatem hierarchia podmiotów na rynku informacji o zanieczyszczeniach powietrza, która związana jest z negocjowaniem i konstruowaniem wiarygodności i profesjonalności danych oraz pomiarów.

Najwyżej w hierarchii wiarygodności danych stoi GIOŚ. Następne są Airly i Syngeos, których urządzenia pomiarowe mogą być kalibrowane zgodnie z wytycznymi GIOŚ, a na końcu znajdują się firmy oferujące czujniki bez możliwości kalibracji (SmogTok, Luftdaten, Looko2). Jednak GIOŚ i aktorzy publiczni ustalają wiarygodność odrębnymi

sposobami. Ogólnie w rozumieniu prawa wiarygodnymi i oficjalnymi danymi są te uzyskiwane przez GIOŚ – ze względu na infrastrukturę, metodologie i regulacje prawne pomiarów oraz ich wykorzystywanie. Tak więc w tym przypadku kryterium wiarygodności jest „obiektywne”. Natomiast wiarygodność Airly i Syngeos jest konstruowana na podstawie odniesienia do wiarygodności GIOŚ (kalibracja według jego wytycznych⁴) oraz przekazu marketingowego mówiącego o profesjonalności i wysokiej jakości ich pomiarów. Sektor prywatny w obecnym kształcie nie może ustalać wiarygodności tak jak GIOŚ – na podstawie „obiektywnych” kryteriów. Tak więc GIOŚ jest dla aktorów prywatnych ważnym punktem odniesienia, ponieważ w odwołaniu do jego standardów budują swoją pozycję i legitymizują pomiary. Dodatkowo w 2020 roku Airly wykorzystywało wytyczne WHO do legitymizowania własnych pomiarów i indeksów. W odniesieniu do tej hierarchii należy wspomnieć, że konflikty dzieją się nie tylko na osi aktorzy publiczni – aktorzy rynkowi, ale również między samymi aktorami rynkowymi. Airly znalazło się w sytuacji konfliktu z Looko2 oraz aplikacją Kanarek prezentującą pomiary jakości powietrza z różnych sieci. Airly odmówiło udostępniania swoich danych w aplikacji Kanarek ze względu na brak profesjonalności i wiarygodności pomiarów Looko2. Airly, dbając o swoją pozycję, nie chciało być utożsamiane z siecią położoną niżej w hierarchii, tzn. zapewniającą jeszcze mniej wiarygodne dane. Paradoksalnie kwestia wiarygodności danych stała się zatem przyczyną sporów wśród tych podmiotów, które w rozumieniu prawa nie oferują najbardziej wiarygodnych danych. Jednak z perspektywy podmiotów prywatnych Airly pracuje nad swoją pozycją na rynku informacji o zanieczyszczeniach powietrza na podstawie wiarygodności danych.

PODSUMOWANIE

Kontrowersje, w które zaangażowane są instytucje publiczne, mają u swego podłoża konflikt ontologii obywatelskiej i eksperckiej. Natomiast te, w które zaangażowani są obywatele, wynikają z pluralizmu informacji na temat jakości powietrza i możliwości ich pozyskiwania. Kontrowersje dotyczą bezpośrednio materialności (infrastruktura pomiarowa, indeksy, mapy). Podsyte są konfliktami o atrybuty społeczne, takie jak na przykład pozycja na rynku informacji dotyczących jakości powietrza, wiarygodność uzyskiwanych danych. Obywatelski kryzys smogowy odsłonił przed obywatelami nie tylko infrastrukturę i materialności będące wcześniej domeną ekspertów, lecz ukazał również braki i dysfunkcje w działaniach instytucji publicznych.

Kontrowersje smogowe wynikają ze zwiększającej się złożoności rzeczywistości. Socjotechniczne spojrzenie na smog sprawia, że stare rozwiązania przestają być adekwatne

⁴ Nie określa się w tym miejscu, czy kalibracja jest poprawna, właściwa. Jest ona ważna, ponieważ w odniesieniu do standardów GIOŚ aktorzy prywatni budują swoją wiarygodność. Ewentualne niepoprawności i niewłaściwości w kalibrowaniu dowodzić mogą tego, że aktorzy prywatni potrzebują autorytetu. Gdyby ich dane były niepodważalnie, nie poszukiwaliby odniesień.

i gra toczy się o ustalenie nowego układu. Również pluralizm prowadzi do powstawania kontrowersji – występuje mnogość możliwości i rozwiązań, której nie wszyscy potrafią sprostać z racji posiadania nieeksperskich kompetencji, skąd rodzą się niepokoje i wątpliwości.

Rosnąca popularność zjawiska kwantyfikowania smogu oraz wykorzystywania technologii pomiarowych poza zwiększającą się dostępnością do danych generuje również problemy związane z asymetrią między ekspertami i laikami; między terytoriami, które mają względnie gęstą sieć czujników, i tymi, które cierpią na ich deficyty; z jakością dostarczanych danych i wykorzystywanych technologii. Kontrowersje dotyczą materialności – w tym technologii, lecz podsyte są konfliktami o atrybuty społeczne. Smog jest zatem kontrowersją o szerokim zasięgu, która angażuje wielu aktorów i dla której istotna jest materialność, na przykład wykresy i mapy prezentujące wyniki pomiarów jakości powietrza, infrastruktura i technologie pomiarowe, materialność tworząca smog i pozwalająca zabezpieczać się przed nim. Podsumowanie przeanalizowanych kontrowersji przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Podsumowanie kontrowersji smogowych

Numer	Kategoria	Aktorzy	Przyczyny kontrowersji
1	pomiary jakości powietrza	GIOS – aktorzy prywatni	– wiarygodność danych – pozycja na rynku informacji o zanieczyszczeniach powietrza – konflikt kompetencyjny/ontologiczny
2	pomiary jakości powietrza	GIOS – obywatele i samorządy	– białe plamy na mapie pomiarów jakości powietrza: niepewności i niejasności związane z brakami infrastruktury – konflikt ontologiczny
3	pomiary jakości powietrza	aktorzy prywatni (Airly – Look02)	– konflikt o pozycję na rynku informacji o zanieczyszczeniach powietrza – konflikt o wiarygodność pomiarów
4	pomiary jakości powietrza	aktorzy prywatni – obywatele	– niejasności wynikające z pluralizmu infrastruktury pomiarowej i danych – konflikty o wiarygodność danych
5	indeksy jakości powietrza	UE – Polska	– przeniesienie materialności ze świata ekspertów do świata obywateli: nieznamość eksperckich niuansów
6	indeksy jakości powietrza	GIOS – sektor prywatny	
7	informowanie	aktorzy publiczni – obywatele	– konflikt interesów: cele państwa vs interesy obywateli

DYSKUSJA

Badanie kontrowersji jest użyteczne publicznie. Wybór metody mapowania kontrowersji, która ma ogromny potencjał polityczny w zakresie ich rozwiązywania, wskazuje na możliwości wykorzystania rezultatów tego badania w kwestiach o wymiarze publicznym.

Głównym problemem w kontrowersji smogowej jest ograniczona współpraca publiczno-prywatna w zakresie monitoringu jakości powietrza. Nawiązanie takiej współpracy pozwoliłoby na połączenie zasobów, którymi dysponuje każda ze stron. Jednak współpraca ta musiałaby realizować również jednostkowe cele każdego z aktorów. Ograniczyłaby konflikty między tymi stronami w przestrzeni publicznej, co mogłoby minimalizować niepewności wśród obywateli.

Innym aspektem jest legislacyjne uregulowanie prywatnego monitoringu jakości powietrza, aby w użyciu pozostały tylko te urzędnicy, które wytwarzają najbardziej wiarygodne dane. Na podstawie analizy można wnioskować, że słowami kluczowymi w stabilizowaniu kontrowersji smogowej są: zmniejszanie oraz ujednocianie. Jeżeli mówimy o zmniejszaniu, z perspektywy obywateli najistotniejsze byłoby ograniczenie liczby platform, z których można czerpać dane na temat jakości powietrza, lub stworzenie certyfikowanych platform z takimi danymi. Oba działania miałyby na celu redukcję niepewności społecznych związanych z jakością powietrza. Jest to w oczywisty sposób skorelowane z uregulowaniem prywatnego monitoringu jakości powietrza bądź nawiązaniem współpracy publiczno-prywatnej. W przypadku ujednocnienia kluczowe okazałoby się doprowadzenie indeksów jakości powietrza do stanu, który nie powodowałby niejasności wśród laików. Należy pamiętać, że w kontrowersji smogowej najważniejsze nie są interesy instytucji publicznych lub prywatnych organizacji, ale interesy społeczne.

BIBLIOGRAFIA

- Arbiszewski, K. (2007). Teoria aktora-sieci Bruno Latoura. *Teksty Drugie*, 1–2, 113–126.
- Beck, U. (2002). *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bińczyk, E. (2012). *Technonauka w społeczeństwie ryzyka. Filozofia wobec niepożądanych następstw praktycznego sukcesu nauki*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bińczyk, E., Derra, A. (red.). (2014). *Studia nad nauką i technologią. Wybór tekstów*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bojadźjewska, I. (2016). Ekologia polityczna powietrza: o uwidzialnianiu miejskiego ryzyka. *Kultura i Społeczeństwo*, 60, 2, 35–51, DOI: 10.35757/KiS.2016.60.2.3.
- CBOS. (2019). *Komunikat z badań: Polacy o smogu*. Pobrano z: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_033_19.PDF [14.06.2021].
- CBOS. (2018a). *Komunikat z badań: Jak Polacy radzą sobie ze smogiem*. Pobrano z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_045_18.PDF [14.06.2021].

- CBOS. (2018b). *Komunikat z badań: Co zmieniło się w naszej miejscowości*. Pobrano z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_092_18.PDF [14.06.2021].
- Dobrołowicz, J. (2016). Analiza dyskursu i jej zastosowanie w badaniach jakościowych, *Jakościowe Badania Pedagogiczne*, 1, 1, 36–48, DOI: 10.18276/jbp.2016.1.1-03.
- EEA. (2018). *Air quality in Europe – 2018 report*. Pobrano z: <https://www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2018/download> [14.06.2021].
- EEA. (2019). *Air quality in Europe – 2019 report*. Pobrano z: <https://www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2019> [14.06.2021].
- EEA. (2020). *Air quality in Europe – 2020 report*. Pobrano z: <https://www.eea.europa.eu/publications/air-quality-in-europe-2020-report> [14.06.2021].
- Fuksa, D., Cieszyńska, E. (2010). *Analiza i prognoza zanieczyszczenia powietrza na przykładzie aglomeracji miejskiej Krakowa*. Pobrano z: http://www.ptzp.org.pl/files/konferencje/kzz/arttyk_pdf_2010/51_Fuksa_D.pdf [14.06.2021].
- Frankowski, J. (2020). Attention: smog alert! Citizen engagement for clean air and its consequences for fuel poverty in Poland. *Energy and Buildings*, 207, 9: 109525, DOI: 10.1016/j.enbuild.2019.109525.
- Frankowski, J., Putkowska-Smoter, R. (2020). Right to the map? Counter-mapping practises of smog alerts and greener movements in Poland. *Society Register*, 4, 4, 129–150, DOI: 10.14746/sr.2020.4.4.06.
- GIOŚ. (2019). *Jakość powietrza w Polsce w roku 2018 w świetle wyników pomiarów prowadzonych w ramach Państwowego Monitoringu Środowiska*. Pobrano z: <http://powietrze.gios.gov.pl/pjp/content/show/1001898> [14.06.2021].
- Jędrak, J., Konduracka, E., Badyda, A.J., Dąbrowiecki, P. (2017). *Wpływ zanieczyszczeń powietrza na zdrowie człowieka*, Kraków: Stowarzyszenie Krakowski Alarm Smogowy. Pobrano z: <https://krakowskialarmsmogowy.pl/text/download/id/922> [14.06.2021].
- Kopińska, V. (2016). Krytyczna analiza dyskursu – podstawowe założenia, implikacje, zastosowanie. *Rocznik Andragogiczny*, 23, 311–334, DOI: 10.12775/RA.2016.016.
- Martin, B., Richards, E. (1995). Scientific Knowledge, controversy and public decision making. W: S. Jasanoff, G.E. Markle, J.C. Peterson, T.J. Pinch (eds.), *Handbook of Science and Technology Studies* (s. 506–526). London: Sage.
- Medoń, S. (2021). Problem smogu w świetle socjologii translacji. Studium przypadku zanieczyszczeń powietrza w krakowskim obszarze metropolitalnym. *Przegląd Socjologiczny*, 70, 1, 41–64, DOI: 10.26485/PS/2021/70.1/3.
- Mol, A.P.J. (2006). Environmental Governance in the Information Age: the Emergence of Informational Governance. *Environment Planning C: Government and Policy*, 24, 497–514.
- Nelkin, D. (1995). Science Controversies. The dynamics of public disputes in the United states. W: S. Jasanoff, G.E. Markle, J.C. Peterson, T.J. Pinch (eds.), *Handbook of Science and Technology Studies* (s. 445–456). London: Sage.
- NIK. (2018). *Informacja o wynikach kontroli: Ochrona powietrza przed zanieczyszczeniami*. Pobrano z: <https://www.nik.gov.pl/kontrola/P/17/078/> [14.06.2021].
- Nowak, A.W., Arbiszewski, K., Wróblewski, M. (2016). *Czyje lęki? Czyja nauka? Struktury wiedzy wobec kontrowersji naukowo-społecznych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

- PIE. (2020). *Polacy i ochrona powietrza. Normy społeczne jako źródło zmiany?* Pobrano z: https://pie.net.pl/wp-content/uploads/2020/05/PIE-Raport_Ochrona-powietrza.pdf [14.06.2021].
- Rogers, R., Sánchez-Querubín, N., Kil, A. (2015). *Issue Mapping for an Ageing Europe*, Amsterdam: Amsterdam University Press. Pobrano z: <https://library.oapen.org/viewer/web/viewer.html?file=/bitstream/handle/20.500.12657/33128/569806.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [1.05.2020].
- Sadlok, R. (red.). 2014. *Przeciwdziałanie niskiej emisji na terenach zwartej zabudowy mieszkalnej*. Bochnia: Stowarzyszenie na Rzecz Efektywności Energetycznej i Rozwoju Odnawialnych Źródeł energii „HELIOS”. Pobrano z: https://www.researchgate.net/publication/275658632_Przeciwdzialanie_niskiej_emisji_na_terenach_zwartej_zabudowy_mieszkalnej [14.06.2021].
- Sarewitz, D. (2004). How science makes environmental controversies worse. *Environmental Science & Policy*, 7, 5, 385–403.
- Sasińska-Klas, T. (2014). Analiza dyskursywna i jej zastosowanie w badaniach na gruncie nauk społecznych. W: P. Borowiec, R. Kłosowicz, P. Ścigaj (red.), *Odmiany współczesnej nauki o polityce* (s. 423–435). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sojak, R. (2004). *Paradoks antropologiczny. Socjologia wiedzy jako perspektywa ogólnej teorii społeczeństwa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Stankiewicz, P. (2011). Od przekonywania do współdecydowania: zarządzanie konfliktami wokół ryzyka i technologii. *Studia Socjologiczne*, 4, 203, 95–119.
- Stankiewicz, P. (2008). *Ryzyko i konflikt. Strategie zarządzania konfliktami technologicznymi w Polsce*. Pobrano z: <https://repozytorium.umk.pl/handle/item/556> [5.03.2020].
- Stasik, A. (2015). *Ocena ryzyka i niepewności związanych z nowymi technologiami jako wyzwanie dla demokracji. Kontrowersje wokół wydobywania gazu łupkowego w Polsce*. Pobrano z: https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/1033/Agata_Stasik.pdf?sequence=1 [1.09.2019].
- Venturini, T. (2010). Diving in magma: how to explore controversies with actor-network Theory. *Public Understanding of Science*, 19, 3, 258–273, DOI: 10.1177/0963662509102694.
- Venturini, T. (2012). Building on faults: how to represent controversies with digital methods. *Public Understanding of Science*, 20, 10, 1–17, DOI: 10.1177/0963662510387558.
- Wróblewski, M., Goszczyński, W. (2020). Konflikty wokół monitoringu jakości powietrza w Polsce. Infrastruktury, standardy i dane. *Studia Socjologiczne*, 4, 239, 155–182, DOI: 10.24425/sts.2020.135143.
- Wróblewski, M. (2010). Choroba zamknięta w czarnej skrzynce. O domykaniu i otwieraniu kontrowersji wokół ADHD. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia*, 23, 2, 133–153. Pobrano z: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/23925> [31.02.2019].
- Wróblewski, M. (2011). Choroba jako hybryda. ADHD w świetle teorii aktora-sieci i asocjologii. *Studia Socjologiczne*, 4, 203, 121–153. Pobrano z: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cb6f14c9-a443-37f1-aaa1-3f41f1a5fd13> [31.03.2019].
- Wróblewski, M., Suchomska, J., Tamborska, K. (2021). Citizens or Consumers? Air quality sensors users and their involvement in Sensor. Community. Results from qualitative case study. *Sustainability*, 13, 20, 11406, DOI: 10.3390/su132011406.

WHAT IS ALL THE FUSS (SMOKE) ABOUT? CONTROVERSIES ABOUT SMOG IN POLAND

This paper attempts to answer the question of what social problems the socio-technological hybridity of smog generates and what characteristics (causes and subject matter) the smog controversy acquire from the perspective of public and business actors. Smog is treated as a hybrid of knowledge and influence that is socially redefined in the form of controversy. Crucial is not the problematic nature of smog per se, but that which is generated by the involved materiality – technology and the interests of actors and their functioning within different knowledge systems. The generating, sharing and quality of air quality data as well as used measurement technologies are the subjects of public controversy over smog. The studied controversies can be found in the following areas: reliability of the provided data, quality and presence of measurement infrastructure, position in the market for air pollution information and differences in ontologies and competencies between laypeople and experts. This study was conducted using a controversy mapping method based on the desk research.

Keywords: air pollution, smog, controversy, Science and Technology Studies, controversy mapping

Zgłoszenie artykułu: 10.01.2022

Recenzje: 28.03.2022

Rewizja: 9.04.2022

Akceptacja: 10.04.2022

Publikacja online: 30.09.2022

Anastasiia Zakusilo*

ORCID: 0000-0002-1604-6578

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

UŻYTKOWNICY APLIKACJI TOO GOOD TO GO I FOODSI JAKO OBYWATELE W OBRONIE DZIEDZICTWA PRZYRODNICZEGO?

Ponowoczesność, która charakteryzuje się zanikiem barier handlowych, rozpadem tradycyjnych struktur społecznych oraz rozpowszechnieniem etyki konsumpcjonizmu, jest widziana przez wielu socjologów jako wyzwanie dla więzi społecznych, w szczególności tych obywatelskich, odwołujących się do idei dobra wspólnego. Jaką rolę mogą jednak odgrywać w ponowoczesnych społeczeństwach zachodnich aplikacje mobilne promujące ideę niemarnowania jedzenia, nawiązując w ten sposób do kwestii ochrony środowiska przyrodniczego będącego wspólnym dobrem ludzkości? Artykuł eksploruje możliwości wykształcenia się więzi społecznych w obszarze ochrony środowiska dzięki aplikacjom Too Good To Go i Foodsi oraz grupom w mediach społecznościowych zrzeszającym ich użytkowników. Opierając się na wynikach badania ilościowego poprzedzonego analizą treści w grupach użytkowników na portalu Facebook, autorka odpowiada na pytanie, czy aplikacje mobilne mogą stać się podstawą więzi społecznych. Artykuł wykorzystuje teoretyczne ujęcia dotyczące ponowoczesnych przemian i typów więzi społecznych w celu scharakteryzowania relacji, które powstają dzięki nowym mediom.

Słowa kluczowe: ochrona środowiska, społeczeństwo obywatelskie, konsumpcjonizm, nowe media, więzi społeczne, ponowoczesność

WPROWADZENIE

Ponowoczesność jest według wielu socjologów wyzwaniem dla więzi społecznych. Zygmunt Bauman (2006) zauważa, że we współczesnym świecie następuje rozpad wszystkich więzi społecznych oprócz tych opartych na interesie materialnym jednostek. Również Benjamin R. Barber (2000, s. 146) twierdzi, iż kapitalistyczna logika sprzyja nastawieniu konsumpcyjnemu, które „nie idzie w parze z zainteresowaniem sprawami publicznymi”.

Nastawienie konsumpcyjne, charakterystyczne dla współczesnych społeczeństw zachodnich, jest uznawane przez wielu badaczy za czynnik sprzyjający rozkładowi więzi społecznych i obywatelskich. Celem artykułu jest zweryfikowanie tej tezy w odniesieniu do zjawiska

* Instytut Socjologii, Uniwersytet Jagielloński, ul. Grodzka 52, 31-044 Kraków; e-mail: anastasiia.zakusilo@student.uj.edu.pl

podległego z jednej strony logice kapitalistycznej, z drugiej natomiast promującego wartości ogólnospołeczne. Chodzi mianowicie o funkcjonujące w Polsce od 2019 roku aplikacje mobilne Too Good To Go i Foodsi służące ograniczeniu marnowania jedzenia.

Działanie aplikacji polega na zakupie przez użytkowników paczki żywnościowej składającej się z produktów, które się nie sprzedały danego dnia w danym punkcie gastronomicznym. Twórcy aplikacji akcentują korzyści, które odnoszą strony transakcji: sprzedawca pozbywa się niesprzedanego towaru, redukując koszty, a konsumenci otrzymują żywność w obniżonej cenie. Oczywiście korzyści odnoszą również twórcy aplikacji: od każdej sprzedanej paczki pobiera się prowizję (Foodsi, 2019; Too Good To Go). Jednocześnie twórcy aplikacji promują ideę niemarnowania jedzenia, która zwraca uwagę na koszty środowiskowe wyrzucania żywności. Zatem łączą one w sobie cechy, które przez wielu badaczy społecznych są uznawane za przeciwstawne.

Dostępne publikacje dotyczące Too Good To Go i Foodsi skupiają się między innymi na motywach korzystania z aplikacji (Zaman et al., 2021) i ich postrzeganiu (Vo-Thanh et al., 2021), analizują ich skuteczność w walce z marnowaniem jedzenia (Van der Haar i Zeinstra, 2019) oraz proponują strategie promocyjne w celu pozyskania nowych użytkowników (Vrdoljak et al., 2020). Jednak w tych pracach aspekt tworzenia więzi pomiędzy użytkownikami znajduje się poza obszarem zainteresowania badaczy. Ten artykuł jest zatem próbą uchwycenia efektów działania aplikacji na poziomie interakcji i więzi społecznych.

PONOWOCZESNE PRZEMIANY WIĘZI SPOŁECZNYCH

Termin „ponowoczesność” stał się powszechnie używany, dyskutowany i kontestowany w naukach społecznych, poczynając od drugiej połowy XX w. Socjologowie stosują to pojęcie, jak również jego synonimy, takie jak „społeczeństwo ponowoczesne”, „płynna nowoczesność” czy „późna nowoczesność”, aby określić zmiany zachodzące we współczesnych społeczeństwach zachodnich. Na wstępie trzeba zauważyć, że zjawiska i procesy cechujące społeczeństwa ponowoczesne zachodzą na wielu płaszczyznach:

- na płaszczyźnie gospodarczej następuje globalizacja gospodarcza i polityczna, zmniejsza się możliwość samostanowienia państw narodowych (Bauman, 2000, s. 356);
- na płaszczyźnie społecznej następuje zanik tradycyjnych więzi społecznych (Bauman, 2006, s. 8–9), który prowadzi do indywidualizacji (Barber, 2008, s. 242);
- na płaszczyźnie jednostkowej osoby doświadczają problemów tożsamościowych, które są następstwem rozpadu więzi społecznych i braku wzorców odniesienia (Bauman, 2006, s. 13–14) – z jednej strony są one zmuszone do samodzielnego i twórczego konstruowania własnej tożsamości (Bauman, 2006, s. 14–15; Giddens, 2012, s. 16–17, 53), a z drugiej wzrasta ich rola jako konsumentów, która zostaje niejako „narzucona” przez nasilający się konsumpcjonizm (Barber, 2008, s. 246; Baudrillard, 1998, s. 80);
- na płaszczyźnie kulturowej dominować zaczyna logika konsumpcyjna i hedonizm (Barber, 2008, s. 52–53); dużą rolę odgrywa komunikacja masowa, która odbywa się za pomocą środków masowego przekazu oferujących nie tylko rozrywkę, ale również kształtujących świadomość konsumentów na głębszym poziomie (Baudrillard i Maclean, 1985);

- wreszcie powstaje dyskurs kryzysu i globalnego ryzyka (Beck, 2002; Giddens, 2012, s. 14–15); w związku z tym wzrasta znaczenie systemów eksperckich, informacji i wiedzy, a także powstaje problem zaufania obywateli wobec ekspertów (Beck, 2002, s. 66–74; Giddens, 2012, s. 14–15).

Ze względu na tematykę artykułu ważne wydają się przede wszystkim takie cechy ponowoczesności, jak globalizacja i związany z nią kryzys państwa narodowego, konsumpcjonizm, rozpad więzi społecznych oraz obecność ryzyka dotyczącego całej ludzkości. Odwołując się do metafory Baumana (2006, s. 21–22), społeczeństwo ponowoczesne można określić jako „płynne”. Jego kluczowe cechy to permanentna zmienność i zanik dotychczasowych struktur społecznych. Na poziomie makro płynność oznacza ekspansję kapitalizmu i zanik barier handlowych, a wraz z tym autonomii i możliwości samostanowienia państw narodowych w sferze militarnej, kulturowej i gospodarczej. Te przemiany nie tylko podważają samowystarczalność polityczną i gospodarczą państw, ale także ich zdolność do bycia źródłem tożsamości zbiorowej obywateli oraz solidarności grupowej (Bauman, 2000, s. 351–356).

Na mikropoziomie płynność oznacza rozpad tradycyjnych więzi społecznych oraz kryzys tożsamości. Bauman (2006, s. 24) stawia tezę o rozpadzie więzi rodzinnych, lokalnych, ale także klasowych i obywatelskich, twierdząc, że „zadanie stworzenia nowego, lepszego ładu w miejsce starego i wadliwego zniknęło z planów sztabowych – przynajmniej w tej przestrzeni, w której operują zwykle działania polityczne” (Bauman, 2006, s. 12). Kryzys społeczeństwa obywatelskiego jest także tematem prac Benjamin Barbery (2008, s. 27), według którego szerząca się ideologia prywatyzacji „przekreśla dobra publiczne kojarzone z dorosłością, takie jak krytyczne myślenie i obywatelskość [...], promując w zamian egocentryczny wybór osobisty i narcystyczną osobistą korzyść”.

W kontekście wyzwań stawianych przez ponowoczesność, w szczególności ryzyka katastrofy ekologicznej (Beck, 2002; Giddens, 2012, s. 14–15), kluczowa staje się mobilizacja obywateli w celu powstrzymania degradacji środowiska. Barber (2000, s. 135–136; 2008, s. 53) utrzymuje, że przekształcenie obywateli w konsumentów sprawia, że wolność obywatela zostaje zastąpiona prywatną wolnością konsumenta. Wolność konsumenta oznacza możliwość wyboru spośród oferowanych przez rynek produktów, podczas gdy wolność obywatela to „dążenie do moralnego i wspólnego życia, określanego przez cele mające charakter publiczny” (Barber, 2008, s. 193). Amerykański politolog stwierdza zatem, że nastawienie konsumpcyjne „nie idzie w parze z zainteresowaniem sprawami publicznymi” (Barber, 2000, s. 146).

Podobne wnioski dotyczące skutków globalizacji dla społeczeństwa obywatelskiego są zawarte w jednej z najważniejszych polskich prac poświęconych więziom społecznym, książce Mirosławy Marody i Anny Gizy-Poleszczuk pt. *Przemiany więzi społecznych*. Ich zdaniem na skutek globalizacji w drugiej połowie XX wieku następuje dezintegracja nowoczesnych instytucji społeczeństwa obywatelskiego, przyjmujących formę stowarzyszeń (Marody i Giza-Poleszczuk, 2004, s. 292–293, 298). Takie procesy, jak wzrost ludności, różnicowanie się społeczeństw, intensyfikacja komunikacji na skutek rozwoju technologicznego oraz przekształcenie habitatu przesądzą o dynamice zmian w społecznej organizacji i procesach uspołecznienia (Marody i Giza-Poleszczuk, 2004, s. 312–317).

Podważenie roli państwa narodowego jako przestrzeni integracji partykularnych interesów oraz źródła uniwersum moralnego sprawia, że jednostki poszukują nowych punktów oparcia.

Według autorek w roli czynnika integrującego występują obecnie neoplemiona zrzeszone wokół praktyk konsumpcyjnych (Marody i Giza-Poleszczuk, 2004, s. 337–338).

Pojęcie „neoplemień” powstało w 1988 roku wraz z ukazaniem się książki francuskiego socjologa i twórcy tego terminu Michela Maffesoli pt. *Le temps des tribus*. Francuski socjolog stwierdził, że indywidualizujące siły, które powodują rozpad więzi społecznych w epoce ponowoczesności, mają przeciwagę w neotrybalizmie (Maffesoli, 2008, s. 116–117). Według niego jednostki tworzą naturalne dla kondycji ludzkiej plemiona oferujące możliwość partycypacji, wspólnego przeżywania teraźniejszości, odczuwania emocji oraz podzielaną z innymi tożsamość (Maffesoli, 2008, s. 120–121). Neoplemiona charakteryzują się płynnością więzi i członkostwa, rozproszeniem oraz skupieniem się raczej na przyjemności bycia wspólnie z innymi aniżeli realizacji konkretnego celu (Maffesoli, 2008, s. 122, 129).

TYPY ODPOWIEDZI NA KRYZYS WIĘZI SPOŁECZNYCH

Zdaniem Marody i Giza-Poleszczuk (2004, s. 340) obecnie trwa okres przejściowy od państwa narodowego do ludzkości w roli „nadrzędnego typu wspólnoty”. To przejście nie przebiega bezproblemowo. Przemiany globalizacyjne dotyczą przede wszystkim wymiaru gospodarczego, w mniejszym zaś stopniu politycznych i kulturowych aspektów życia społecznego. Nadal obserwujemy różnorodność politycznej organizacji państw narodowych i nawet w wymiarze gospodarczym społeczeństwa znajdują się na różnych stadiach rozwoju. Zróżnicowane pod wieloma aspektami społeczeństwa posiadają nierówne możliwości i motywacje w zakresie globalnej integracji. Jak zauważają autorki, „ludzie żyją obecnie w różnych światach” (Marody i Giza-Poleszczuk, 2004, s. 340), zarówno jeśli chodzi o różnice pomiędzy biednymi a bogatymi społeczeństwami, jak i o podziały wewnątrz społeczeństw. Nie jest prawdopodobne, żeby w takich warunkach nastąpiła integracja wokół idei ludzkości jako nadrzędnego rodzaju „wyobrażonej wspólnoty” (Marody i Giza-Poleszczuk, 2004, s. 341–342).

Istnieją jednak jednostkowe i zbiorowe strategie radzenia sobie z problemami, które są skutkiem procesów globalizacyjnych. Po pierwsze, jak wskazują Marody i Giza-Poleszczuk, może to być neotrybalizm bądź odwołanie się do ludzkości jako wartości nadrzędnej. Po drugie, istnieje również możliwość stawiania oporu infrapolitycznego.

Strategia neoplemienna polega na tworzeniu więzi społecznych wokół praktyk konsumpcyjnych (Marody i Giza-Poleszczuk, 2004, s. 337). Badacze społeczni w różnych krajach zaobserwowali skłonność młodych ludzi do organizowania się wokół tego rodzaju praktyk. W sferze obywatelskiej mogą one przybierać formy niekonwencjonalne, na przykład odbywać się w przestrzeni wirtualnej czy też z wykorzystaniem nowych technologii (Harris, 2010). Strategia neoplemienna charakteryzuje się akceptacją logiki działania „płynnego” społeczeństwa oraz nietrwałego charakteru więzi społecznych. Wydaje się ona spójna z ideą ochrony środowiska o tyle, o ile nie wymaga wyrzeczenia się wartości hedonistycznych.

Inną odpowiedzią na przemiany globalizacyjne może być odwołanie się do ludzkości jako wspólnoty nadrzędnej. Marody i Giza-Poleszczuk (2004, s. 342) stawiają otwarte pytanie o to, czy przejście do tego poziomu ma polegać na tym, żeby zbudować poczucie wspólnotowości w zglobalizowanym świecie przez włączanie się w działania, które miałyby na celu

rozwiązywanie jego problemów, a co za tym idzie, tworzyłyby ramy dla bycia-dzielonego-z-innymi, niezbywalnego warunku zaistnienia każdej wspólnoty.

Według twórcy koncepcji więzi społecznej Ferdinanda Tönniesa (2001, s. 34) wspólnota globalna jest oksymoronem, gdyż w samym jej pojęciu zawiera się założenie o istnieniu trwałych i bezpośrednich więzi. Jeżeli jednak przyjmiemy, że początkiem „globalnej wspólnoty” może być subiektywna świadomość, czyli uświadomienie sobie przez jednostki swojej współzależności przejawiające się w zachowaniach nastawionych na realizację wspólnych celów i wartości (Rybicki, 1979, s. 676, 692), możliwy jest powrót do idei dobra wspólnego, rozumianego w tym przypadku jako dobro ludzkości. Co istotne, strategia ta nie wyklucza wcześniejszych poziomów organizacji, a zatem działań jednostkowych oraz grupowych na różnych poziomach (Marody i Giza-Poleszczuk, 2004, s. 334).

Wreszcie odpowiedzią na rozczarowanie wywołane rozpadem więzi społecznych może być strategia infrapolityczna polegająca na rezygnacji z działania w sferze politycznej na poziomie państwa, jak też ponadnarodowym. Opiera się ona na przekonaniu, że nie jest możliwe zainicjowanie zmiany poprzez działanie w ramach oficjalnych instytucji, ale nie rezygnuje z idei dobra wspólnego. Karen O’Brien, Elin Selboe i Bronwyn M. Hayward (2018) nazwały tę strategię „niebezpiecznym sprzeciwem” (*dangerous dissent*), akcentując jej możliwe długofalowe skutki dla systemu. Wyraża się ona w tworzeniu alternatywnych sposobów zaspokajania potrzeb oraz typów społecznej organizacji, wymykających się oficjalnym strukturom. Przykładem jest bezpośrednia wymiana pomiędzy konsumentami a rolnikami, która, o ile stanie się powszechna, może stanowić wyzwanie dla supermarketów.

WIĘZI SPOŁECZNE A NOWE MEDIA

Wszystkie wyżej przedstawione typy reakcji na przemiany ponowoczesne reprezentują rodzaje więzi społecznych, które odwołują się do pewnych wspólnych wartości i celów. We współczesnym świecie wszystkie rodzaje grup i społeczności reprezentujących te typy więzi, a w szczególności neoplemiona i „globalna wspólnota” funkcjonują – przynajmniej częściowo – w przestrzeni wirtualnej.

Nie można w związku z tym pominąć znaczenia nowych mediów w tworzeniu się więzi społecznych we współczesnych zachodnich społeczeństwach. Wirtualna przestrzeń, otwarta dla wszystkich posiadaczy dostępu do internetu, sprzyja nieformalnej, spontanicznej, egalitarnej i samosterownej komunikacji rozproszonych przestrzennie użytkowników, swobodnemu przepływowi informacji i wyrażaniu opinii (Castells, 2007, s. 359–367). Społeczności tworzone za pośrednictwem internetu oferują członkom anonimowość (Soler, 2018) są najczęściej zorganizowane wokół podzielanych przez nich zainteresowań, celów i wartości, oraz sprzyjają tworzeniu słabych więzi społecznych (Castells, 2007, s. 364–365). Dzięki komunikacji zapośredniczonej przez nowe media powstają możliwości „styczności pośrednich między ludźmi i całymi zbiorowościami ludzkimi” (Rybicki, 1979, s. 713), ale jednocześnie ogranicza ona możliwość komunikacji niewerbalnej (Soler, 2018) oraz nadal sprzyja kontaktom osób pochodzących z podobnych kręgów kulturowych i posługujących się tym samym językiem, wobec czego nie jest zupełnie niezależna od terytorium (Juza, 2013).

Powyższe cechy społeczności wirtualnych, w szczególności rozproszenie geograficzne i pozioma struktura, skłaniają do zastanowienia się nad właściwościami więzi społecznych łączących ich użytkowników oraz zadania pytań o to, czy są one sposobem na przekroczenie istniejących nadal podziałów terytorialnych i politycznych (Rybicki, 1979, s. 696) w drodze ku wspólnocie globalnej oraz na ile sprzyjają zorganizowanym działaniom zbiorowym charakterystycznym dla społeczeństw o zaawansowanym podziale ról i solidarności organicznej (Rybicki, 1979, s. 693).

PYTANIA BADAWCZE I METODOLOGIA

Powyższa charakterystyka nowych typów więzi w społeczeństwach ponowoczesnych oraz specyfika ich powstawania w kontekście rozwoju nowych mediów stanowi podstawę badania przeprowadzonego wśród użytkowników aplikacji Too Good To Go i Foodsy należących do grup użytkowników na portalu społecznościowym Facebook. Celem badania jest odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu przynależność do społeczności użytkowników aplikacji może być podstawą więzi społecznych oraz jakie są cechy tych więzi. W szczególności artykuł odpowiada na pytania:

- Jakie są cechy społeczno-demograficzne użytkowników aplikacji?
- Jakie są ich motywy korzystania z aplikacji?
- Jakie jest znaczenie grup na Facebooku dla użytkowników?
- Czy dzięki przynależności do grupy użytkownicy aplikacji przywiązani do idei nawiązują relacje z osobami dzielącymi tę ideę?
- W jakim stopniu korzystanie z aplikacji jest wyrazem przywiązania respondentów do idei ochrony środowiska i jak to przejawia się w postawach i aktywności proekologicznej?

Badanie zostało przeprowadzone za pomocą dwóch technik badawczych. Najpierw wstępnie przeanalizowano treści na grupach Too Good To Go i Foodsy na portalu Facebook, obejmujące posty z opisami paczek oraz komentarze. Na podstawie analizy została stworzona typologia użytkowników aplikacji, odpowiadająca w pewnej mierze wcześniej nakreślonej typologii więzi społecznych. Następnie zostało przeprowadzone badanie sondażowe przy użyciu techniki ankiety internetowej (CAWI), dzięki której możliwe było szybkie dotarcie do populacji.

TYPY UŻYTKOWNIKÓW APLIKACJI

Na podstawie wstępnej analizy postów i komentarzy w grupach zrzeszających osoby korzystające z aplikacji wyróżniono trzy typy użytkowników ze względu na postawę wobec idei niemarnowania jedzenia. Zostały one umownie określone jako członkowie neoplemienia, entuzjaści idei i outsiderzy. Poniżej przedstawiono krótki opis cech charakteryzujących wypowiedzi osób należących do poszczególnych typów, uzupełniony o cytaty¹.

¹ Chociaż materiał źródłowy zawiera wiele wypowiedzi wyrażających odczucia użytkowników względem produktów i innych użytkowników, dokonano typologizacji treści ze względu na stosunek do idei niemarnowania jedzenia, co jest najbardziej istotne ze względu na cel badania. Podano jedynie jeden przykładowy cytat w trosce o zachowanie optymalnej długości tekstu.

Wypowiedzi członków neoplemienia z reguły nie odnoszą się do idei niemarnowania jedzenia bądź też nie jest ona pierwszorzędna. Ich specyficzną cechą jest za to skupienie się na dzieleniu się doświadczeniami, opiniami i wrażeniami, które mają wydzwięk raczej neutralny lub pozytywny. Przykładu dostarcza następująca wymiana zdań:

- O mam to jabłka w cieście??? A ja się patrzę i myślę boże... Jakie dziwne wysuszone pączki 😞
- Na pierwszy rzut oka też nie byłam pewna co to, myślałam że jakieś bułeczki drożdżowe i po sprawdzeniu na stronie się dowiedziałam 😊 ale pyszne są!

Wypowiedzi outsiderów najczęściej odwołują się do finansowych korzyści, oceniają stosunek jakości produktów do ich ceny bądź porównują ze sobą oferty. Główną ich motywacją korzystania z aplikacji i przynależności do grupy wydaje się oszczędzenie pieniędzy lub spróbowanie nowych rzeczy w niższych cenach oraz dostęp do tego rodzaju informacji:

- Bułki są smaczne, ale niewarte oryginalnej ceny. W ramach foods i można brać.
- No w sumie racja, normalnie nie kupiłabym tych bułek za 9 zł, ale za trzy to już inaczej 😊

Wspaniale, że istnieje foods i. Nigdy bym nie zapłaciła 45 zł za sałatkę i mały soczek 😊.

Entuzjaści są z kolei przywiązani emocjonalnie do idei niemarnowania jedzenia. Ich wypowiedzi często odwołują się do niej oraz jej realizacji przez punkty gastronomiczne oraz użytkowników aplikacji. Niekiedy niezgodność poglądów co do nadrzędnej pozycji idei aplikacji może prowadzić do powstania konfliktów. Przykładem jest następująca wypowiedź pod jednym z postów krytykujących paczkę:

Wy tak serio?? Szok ilu tu darmozjadów... Dostajecie coś za półdarmo i jeszcze narzekacie? Tacy są właśnie nowocześni Polacy! Wstyd. Nie liczycie się z tym, że gastronomia ledwo co przędzie, większość lokali próbuje wycisnąć ile się da, żeby zarobić na utrzymanie, aby nie zamknąć się w tym trudnym czasie. Do tego jeszcze nie chcą marnować jedzenia i karmić takich darmozjadów jak Wy za marne GROSZE! A Wy jeszcze niezadowoleni... WSTYD

DOBÓR PRÓBY I ZBIERANIE DANYCH

Opisane powyżej typy członków grup Too Good To Go i Foods i zostały użyte w celu skonstruowania kwestionariusza ankiety w *Google Forms*, której celem jest udzielenie bardziej pełnych odpowiedzi na postawione pytania badawcze. Populacja została określona na podstawie następujących kryteriów doboru:

- korzystanie z aplikacji Too Good To Go i/lub Foods i,
- przynależność przynajmniej do jednej polskojęzycznej grupy zrzeszającej użytkowników aplikacji na portalu Facebook.

Sumując liczbę członków w poszczególnych grupach, można określić górną granicę wielkości populacji, która wynosi w przybliżeniu 46 tysięcy (stan na 9 stycznia 2022 roku). Ponieważ jednak niektóre osoby należą do więcej niż jednej grupy, dokładna wielkość populacji jest

trudna do oszacowania. Sporządzenie operatu oraz losowanie osób do badania byłoby zatem zbyt czasochłonne, w związku z czym dobór próby respondentów do ankiety miał charakter nielosowy. Wyniki testów statystycznych przedstawionych w dalszej części artykułu trzeba zatem traktować z ostrożnością.

Etap zbierania danych trwał od 9 do 20 stycznia 2022 roku. Zaproszenie do udziału w badaniu rozpowszechniono za pomocą portalu Facebook w grupach zraszających użytkowników aplikacji Too Good To Go i Foodsi w różnych miastach po wcześniejszym uzyskaniu zgody administratorów grup. Ogółem zebrano 428 ważnych wypełnień ankiety. Analizę zebranych wyników przeprowadzono za pomocą programu do analizy danych ilościowych IBM SPSS.

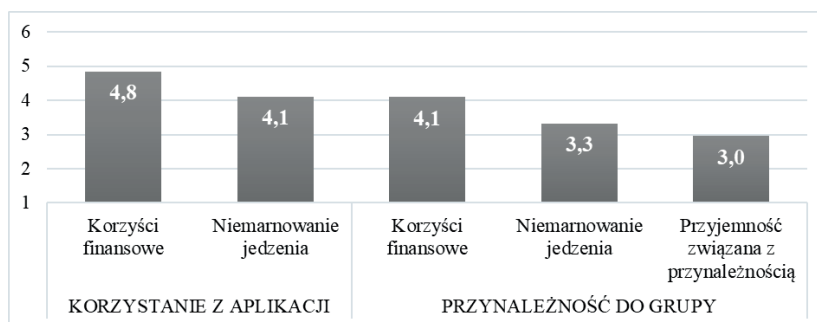
WYNIKI BADANIA ILOŚCIOWEGO

CHARAKTERYSTYKA SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNA PRÓBY

Na początku warto przedstawić cechy społeczno-demograficzne członków grup Too Good To Go i Foodsi, którzy wypełnili ankietę. Po pierwsze, większość (85%) respondentów stanowiły kobiety, 13,8% – mężczyźni, a 0,9% – osoby niebinarne. Większość respondentów (61%) mieszkało w miastach liczących powyżej 500 tys. mieszkańców, 23% – w miastach liczących od 100 do 500 tys. mieszkańców, w jedynie 15% respondentów – w miastach liczących poniżej 100 tys. mieszkańców. Większość (67%) respondentów miało wykształcenie wyższe, 33% – średnie, a 5% – zasadnicze zawodowe, podstawowe lub niepełne podstawowe. Także 88% osób odpowiadających na ankietę było w wieku 20–38 lat. Jedynie 8% respondentów było w wieku powyżej 38 lat, a 4% – poniżej 20 lat. Biorąc pod uwagę rok urodzenia, najwięcej respondentów (36) było urodzonych w 1999 roku.

MOTYWY KORZYSTANIA Z APLIKACJI I PRZYNALEŻNOŚCI DO GRUP

Na początku respondentom zadano pytania dotyczące motywów korzystania z aplikacji oraz przynależności do grup użytkowników aplikacji na portalu Facebook. Na rysunku 1 przedstawiono średnie wyniki, gdzie 1 oznacza, że dany motyw był zupełnie nieistotny, a 6 – bardzo istotny.

Rysunek 1. Motywy korzystania z aplikacji i przynależności do grupy

Jak można zobaczyć na wykresie (rys. 1), zarówno w przypadku korzystania z aplikacji, jak i przynależności do grup przeciętnie jako ważniejsze były oceniane korzyści finansowe, które przeważały nad realizowaniem i kultywowaniem idei niemarnowania jedzenia.

TYPY IDEALNE UŻYTKOWNIKÓW APLIKACJI

Typy idealne członków grup zostały wyróżnione na podstawie pytań o motywy przynależności do grup. Na przynależność do typu „entuzjasta idei” wskazują takie motywy, jak możliwość dzielenia się informacją o sprzedawcach realizujących ideę oraz tych działających niezgodnie z ideą, kultywowania idei ratowania jedzenia czy też nawiązania znajomości z osobami, którym jest ona bliska. Członkowie neoplemienia przywiązywali z kolei wagę do takich korzyści, jak przyjemność czerpana z przeglądania aktywności w grupie oraz interakcji z innymi użytkownikami, jak również dzielenia się informacjami o punktach gastronomicznych lub szczegółach działania aplikacji. Motywy outsiderów obejmowały możliwość dzielenia się lub dostępu do informacji o korzystnych finansowo ofertach czy też miejscach, w których można spróbować nowych rzeczy w niższych cenach. Przez dodanie tych wskaźników do siebie stworzone zostały nowe zmienne wskazujące na znaczenie, jakie przypisywali użytkownicy do konkretnej klasy korzyści. Wartości tych zmiennych mieściły się w zakresie od 1 do 12, przy czym przyjęto, że na istotność danego motywu wskazują wartości od 9 do 12. W związku z powyższym respondentów podzielono na typy czyste i mieszane (zob. tab. 1).

Tabela 1. Rozkład respondentów ze względu na typy

Użytkownicy aplikacji	[N]	[%]
Typy czyste		
Outsider	172	40
Entuzjasta idei	18	4
Członek neoplemienia	4	1
Typy mieszane		
Entuzjasta idei z orientacją na zysk	39	9
Członek neoplemienia z orientacją na zysk	29	7
Entuzjasta idei i członek neoplemienia	6	1
Osoba łącząca wszystkie typy	28	7
Osoba nienależąca do żadnego typu	132	31
Ogółem	428	100

Jedynie 45% respondentów udało się przyporządkować do czystego typu użytkowników aplikacji. Co istotne, najliczniejszą grupę stanowili outsiderzy, których najważniejszym motywem były korzyści finansowe. „Członkowie neoplemienia” występowali prawie wyłącznie w postaci mieszanej: jedynie dla 1% respondentów ten motyw był jedynym istotnym, podczas gdy 15% łączyło ją z innymi motywami. Niemal co trzecia osoba badana nie przypisała dużego znaczenia żadnemu z wyróżnionych typów korzyści związanych z przynależnością do grupy. Ciekawy wydaje się w tym kontekście wynik testu chi-kwadrat, zgodnie z którym kobiety istotnie ($p = 0,018$) częściej niż mężczyźni (44,1% wobec 28,8%) miały wyraźne motywacje przynależności do grupy.

Ogólnie rzecz biorąc, najczęściej respondenci wskazywali na dostęp do informacji o najkorzystniejszych ofertach jako ważną motywację przynależności do grup (63%). Z kolei kultywowanie idei aplikacji było ważne dla 21% respondentów. Najmniej osób (16%) wskazało na istotność przyjemności związanej z przynależnością i interakcjami w grupie.

ISTOTNOŚĆ IDEI NIEMARNOWANIA JEDZENIA I KWESTII OCHRONY ŚRODOWISKA

Powyżej nakreślono obraz przeciętnego użytkownika aplikacji Too Good To Go i Foodsi, którego głównym motywem korzystania z nich jest oszczędzenie pieniędzy. Nie należy jednak wysuwać wniosku, że uważają oni za nieistotną ideę niemarnowania jedzenia oraz kwestię ochrony środowiska. Jak można zobaczyć w tabeli 2, obie te kwestie są uznawane za ważne przez ponad 90% użytkowników bez względu na motywację przynależności do grup.

Tabela 2. Ocena znaczenia idei niemarnowania jedzenia i kwestii ochrony środowiska

Typ motywacji	Procent osób, dla których ważna jest	
	idea niemarnowania jedzenia	kwestia ochrony środowiska
Przyjemność z przynależności i interakcji [%]	99	100
Realizacja idei aplikacji [%]	100	98
Korzyści finansowe [%]	91	95

Można zatem powiedzieć, że idea aplikacji i kwestie środowiskowe są ważne dla wszystkich użytkowników, jednak znacząca ich część nie rezygnuje z własnego interesu ekonomicznego w celu ich realizacji. Jak wynika z postów i komentarzy, w przypadku ofert uznawanych za „niewarte swojej ceny” są one postrzegane jako „dodatkowe kanały sprzedaży” czy też sposób na nieuczciwe powiększanie własnej korzyści przez punkty gastronomiczne kosztem konsumentów, co przesłania wówczas ideę niemarnowania.

TYPY UŻYTKOWNIKÓW

A POCZUCIE PRZYNALEŻNOŚCI I NAWIĄZYWANIE KONTAKTÓW

W tabeli 3 przedstawione są odsetki osób, które zaznaczyły, że czują się związane ze społecznością użytkowników aplikacji ze względu na motywy przynależności do grup.

Tabela 3. Motywy członkostwa w grupie a poczucie przynależności do społeczności użytkowników aplikacji

Typ motywacji	Procent osób, które czują się związane ze społecznością użytkowników aplikacji
Przyjemność z przynależności i interakcji [%]	60
Realizacja idei aplikacji [%]	46
Korzyści finansowe [%]	26

Jak można zobaczyć, osoby, których głównym motywem była przyjemność związana z interakcjami z innymi użytkownikami, częściej czuły się zżyte ze społecznością użytkowników. Osoby te również najczęściej nawiązywały kontakty z innymi członkami grupy, co obrazuje tabela 4.

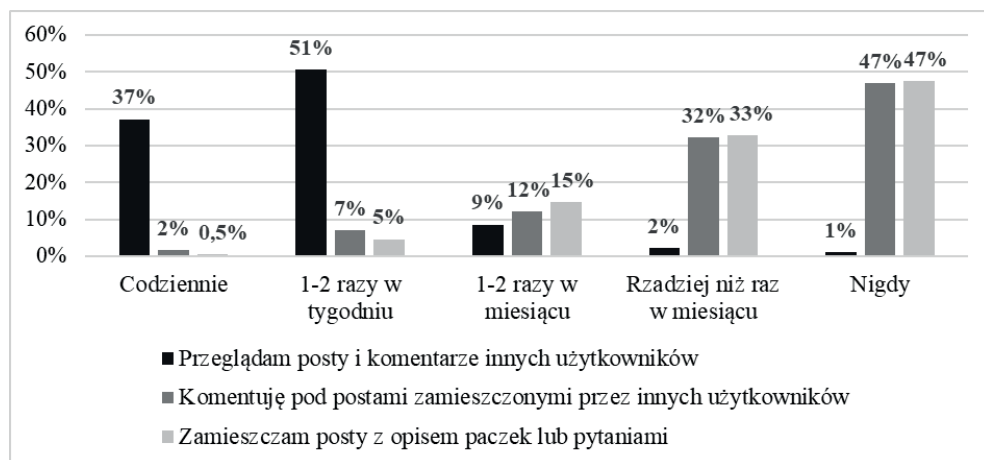
Tabela 4. Motywy przynależności do grupy a nawiązywanie relacji społecznych

Typ motywacji	Procent osób, którym dzięki przynależności do grupy zdarzyło się		
	poznać kogoś, kto podziela ideę niemarnowania jedzenia	nawiązać trwałą znajomość z osobą dzielącą ideę niemarnowania jedzenia	nawiązać przyjaźń z osobą, która podziela ideę niemarnowania jedzenia
Przyjemność z przynależności i interakcji [%]	24,2	6,1	3
Realizacja idei aplikacji [%]	19,8	3,3	2,2
Korzyści finansowe [%]	11,9	1,6	0,4

Jednak rzadko zdarzało się im nawiązać trwałą znajomość lub przyjaźń z osobami dzielącymi ideę aplikacji. Relacje nawiązywane dzięki grupie są zatem niezbyt trwałe.

Trzeba też zauważyć, że osoby, które aktywnie uczestniczą w życiu grup, stanowią dośyć mały odsetek próby. Na wykresie (rys. 2) można zobaczyć, jak często członkowie grup przeglądają, komentują i zamieszczają własne posty w grupach.

Jak można zauważyć, najczęstszą aktywnością jest przeglądanie postów i komentarzy innych użytkowników. Przeważająca większość respondentów (80%) zamieszcza własne posty lub komentuje pod postami innych użytkowników rzadziej niż raz w miesiącu lub nigdy.

Rysunek 2. Częstość różnych rodzajów aktywności w grupach

OCENA SKUTECZNOŚCI DZIAŁAŃ W OBSZARZE OCHRONY ŚRODOWISKA

Ocena skuteczności działań proekologicznych na różnych poziomach (jednostkowym², lokalnym³, narodowym⁴ i globalnym⁵) była mierzona za pomocą 15 pytań. Respondenci oceniali skuteczność poszczególnych działań na skali od 1 do 4. Odpowiedzi na pytania były następnie sumowane w celu stworzenia skali⁶. Skale ocen efektywności działań na poszczególnych poziomach przyjmowały wartości od 5 do 20, a ogólna ocena skuteczności działań proekologicznych – od 20 do 80. Taki był też rzeczywisty wzrost wyników.

² Oznacza to ograniczenie nadmiernej konsumpcji przez poszczególne osoby lub gospodarstwa domowe (np. oszczędzanie wody, prądu, niemarnowanie żywności), indywidualne działania proekologiczne (np. segregowanie śmieci, sprzątanie lasów) oraz wprowadzenie rozwiązań ekologicznych przez pojedynczych ludzi lub gospodarstwa domowe (np. instalacja paneli słonecznych, zakup auta z silnikiem ekologicznym).

³ Są to działania grup lokalnych na rzecz ochrony środowiska (np. sprzątanie lasów, sadzenie drzew), działania organizacji i ruchów lokalnych na rzecz środowiska (np. Rowerowy Poznań, Stowarzyszenie Funkcja Miasto w Krakowie) oraz polityczne rozwiązania na poziomie gminy, powiatu lub województwa (np. dotacje na wymianę starych pieców, zakaz palenia węglem).

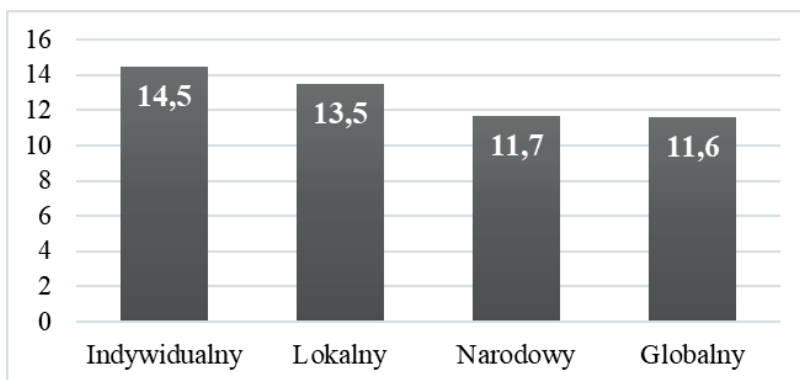
⁴ Należą tu działania organizacji i ruchów krajowych na rzecz ochrony środowiska (np. Fundacja Kupuj Odpowiedzialnie, Polska Izba Ekologii), działania partii politycznych na poziomie państw (np. Partii Zieloni w Polsce), polityczne rozwiązania na poziomie państw (akty prawne, np. dotyczące gospodarki odpadami; podatki ekologiczne, np. od opakowań) oraz programy ekologiczne państw narodowych (np. programy Czyste powietrze, GreenEvo – Akcelerator Zielonych Technologii).

⁵ Oznacza to porozumienia i umowy międzynarodowe (np. porozumienie paryskie), działania organizacji i ruchów ponadnarodowych lub globalnych (np. WWF, Greenpeace, Młodzieżowy Strajk Klimatyczny), działania partii politycznych na poziomie UE (Europejska Partia Zielonych) i sieci partii (Zieloni Globalni) oraz prawodawstwo na poziomie ponadnarodowym (np. dyrektywy Parlamentu Europejskiego).

⁶ Po zsumowaniu odpowiedzi ocena działań na poziomie jednostkowym i lokalnym mogła przyjmować wartości od 3 do 12, na poziomie narodowym – od 4 do 16, a na poziomie ponadnarodowym – od 5 do 20. W celu porównania odpowiedzi i skonstruowania skali ogólnej oceny efektywności wykonano zrównanie zakresu.

Średnia ogólna ocena efektywności działań proekologicznych wyniosła 51,32, podczas gdy mediana była na poziomie 51,5. Rozkład był zbliżony do normalnego, w którego przypadku można oczekiwać średniej oceny na poziomie 50.

Jeżeli chodzi o ocenę skuteczności działań ze względu na poziom, zaznacza się skłonność osób badanych do oceny działań na poziomie indywidualnym i lokalnym jako skuteczniejszych niż na poziomie narodowym lub ponadnarodowym (zob. rys. 3). Średnia ocena przy założeniu rozkładu normalnego wynosi 12,5.

Rysunek 3. Średnia ocena skuteczności działań proekologicznych na różnych poziomach

Można w związku z tym wysunąć wniosek, że badani postrzegają działania jednostkowe jako skuteczniejszy środek zapobiegania niszczeniu środowiska naturalnego. Nie można jednak sformułować wniosku, że mamy do czynienia z brakiem zaufania do działań systemowych realizowanych przez zorganizowane grupy, organizacje, partie polityczne, państwa oraz związki państw.

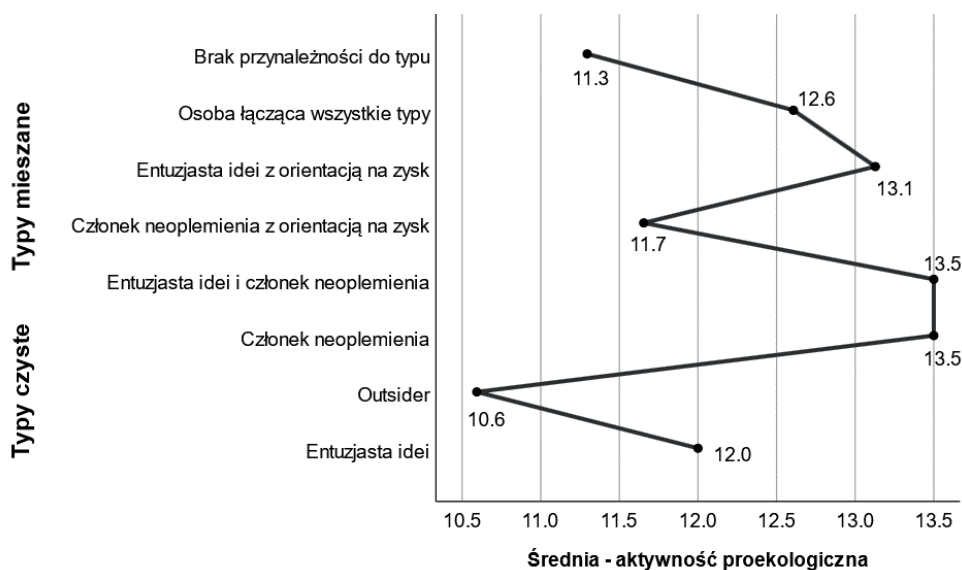
TYPY UŻYTKOWNIKÓW A AKTYWNOŚĆ PROEKOLOGICZNA

Aktywność ekologiczna osób badanych była zmierzona za pomocą dwudziestu czterech pytań, na które możliwe było udzielenie odpowiedzi „Tak” lub „Nie”. Na etapie analizy skonstruowano nowe zmienne, sumując liczby wykonywanych aktywności. Zatem zmienna ogólna „aktywność proekologiczna” mogła przyjmować wartości od 0 do 24, a zmienne dotyczące aktywności indywidualnej⁷ i zbiorowej⁸ – od 0 do 12. Aktywność zbiorowa była

⁷ Chodzi o segregowanie śmieci, oszczędzanie wody i prądu, unikanie kupowania produktów w plastikowych opakowaniach, czynienie starań w zakresie korzystania z ekologicznych środków transportu oraz kupowania lokalnych produktów, kupowanie żywności ekologicznej i produktów o wysokiej trwałości, które zużywają się wolniej, korzystanie z energooszczędnych żarówek i sprzętów elektronicznych, chodzenie na zakupy z własną siatką, kupowanie produktów i korzystanie z usług firm, które dbają o środowisko, a także unikanie kupowania zbędnych rzeczy.

⁸ Oznacza to udział w działaniach proekologicznych (takich jak sprzątanie lasów, plaż, sadzenie drzew), kampaniach lub działaniach edukacyjnych na rzecz ochrony środowiska, protestach i demonstracjach proekologicznych, działaniach grup lub ruchów na rzecz wprowadzenia przez władze lokalne rozwiązań ekologicznych

z kolei podzielona na aktywność społeczną i polityczną, które zostały wyrażone za pomocą zmiennych przyjmujących potencjalne wartości od 0 do 6. Także trzy rodzaje aktywności (oszczędzanie wody i prądu, ograniczenie spożycia mięsa oraz unikanie kupowania zbędnych rzeczy) były zaliczone do kategorii „Aktywność antyhedonistyczna” przyjmującej wartości od 0 do 3. Na rysunku 4 została przedstawiona średnia aktywność proekologiczna osób należących do wcześniej wyróżnionych typów.

Rysunek 4. Typy członków grup a aktywność proekologiczna

Najwyższym poziomem aktywności charakteryzowały się osoby, które należały do grup zarówno ze względu na korzyści związane z uczestnictwem w życiu grupy, jak i kultywowaniem idei. Warto jednak zauważyć, że zdecydowanie częściej była to aktywność indywidualna aniżeli zbiorowa, co można wyjaśnić przez dużą liczbę członków, rozproszenie geograficzne oraz poziomą strukturę hierarchiczną grupy, która nie sprzyja zorganizowanym działaniom (Rybicki, 1979, s. 693). Podczas gdy respondenci wykonywali przeciętnie 9 aktywności indywidualnych na 12, w przypadku aktywności zbiorowej było to 2,3 na 12. Dwukrotnie częściej była to aktywność polityczna niż społeczna, co jest także związane z tym, że przedstawione działania polityczne należały również w przeważającej mierze do kategorii aktywności indywidualnej.

(np. wspierania rozwoju transportu publicznego, rozwijania dróg i parkingów rowerowych), bycie członkiem organizacji proekologicznej, kooperatywy spożywczej, ogrodu społecznego lub Partii Zieloni, a także: wpłacanie pieniędzy na organizacje lub akcje mające na celu ochronę środowiska, podpisanie petycji lub projektu ustawy obywatelskiej mającej na celu ochronę środowiska oraz zwracanie uwagi na programy ekologiczne różnych partii podczas głosowania w wyborach.

Tabela 5. Średnia aktywność według kategorii wśród różnych typów członków grup

		Typ aktywności				
		indywi- dualna	zbiorowa			antyhedo- nistyczna
			ogółem	polityczna	społeczna	
Typy czyste	Outsider	8,72	1,87	1,34	0,53	2,34
	Entuzjasta idei	9,28	2,72	1,78	0,94	2,28
	Członek neoplemienia	10,00	3,50	2,00	1,50	2,50
Typy mieszane	Entuzjasta idei z orienta- cją na zysk	10,03	3,10	2,00	1,10	2,69
	Członek neoplemienia z orientacją na zysk	9,17	2,48	1,66	0,83	2,41
	Entuzjasta idei i członek neoplemienia	10,17	3,33	2,33	1,00	2,67
	Osoba łącząca wszystkie typy	9,96	2,64	1,89	0,75	2,61
Brak przynależności do okreś- lonego typu		8,79	2,51	1,65	0,86	2,38
Średnia ogólna		9,03	2,34	1,59	0,75	2,41

Co ciekawe, we wszystkich grupach średnia aktywność antyhedonistyczna była dosyć wysoka – 2,41 (na skali od 0 do 3). Wynika to z tego, że dominacja etyki konsumpcjonistycznej nie jest jednoznaczna. Mimo że korzystanie z aplikacji nie kwestionuje wyraźnie logiki konsumpcyjnej, istnieje również tendencja do ograniczania pewnych rodzajów konsumpcji przez użytkowników. Warto wskazać również na inny ważny wniosek płynący z danych przedstawionych w tabeli 5. Podczas gdy orientację neoplemienną uważa się za czynnik negatywnie wpływający na myślenie w kategoriach dobra wspólnego, to właśnie osoby należące do typów mających w sobie komponent neoplemienny wykazywały się najwyższym poziomem aktywności.

WNIOSKI

Grupy zrzeszające użytkowników Too Good To Go i Foodsi nie są typowym przykładem neoplemienia. Zdecydowana większość ich członków jest mało zaangażowana w interakcje grupowe oraz czuje się słabo związana z grupą, co jest zrozumiałe, biorąc pod uwagę, że może do niej należeć nawet kilkadziesiąt tysięcy osób. Duża część osób uczestniczy w grupach głównie ze względu na informacje o najbardziej korzystnych finansowo ofertach. Osoby, które są z kolei zaangażowane w życie grupy i charakteryzują się motywacją neoplemienną

lub dotyczącą kultywowania idei, również nie są typowymi „członkami neoplemienia”. Są oni w większym stopniu niż outsiderzy zaangażowani w działania proekologiczne, a zatem nie można powiedzieć, że jest im obojętne dobro wspólne, w tym środowisko przyrodnicze. Większość z nich nie postrzega też przynależności do grupy jako okazji do kultywowania i rozpowszechniania idei oraz nawiązywania trwałych znajomości z innymi osobami. Powstaje jednak pytanie, czy trwałe relacje są konieczne do połączenia sił i współdziałania w imię wyższego celu, jakim jest ochrona środowiska. Chociaż aktywność zbiorowa respondentów jest dosyć niska, podejmują oni indywidualne działania na rzecz ochrony środowiska.

Możemy zatem powiedzieć, że fenomenowi aplikacji służących ograniczeniu marnowania jedzenia nie da się opisać za pomocą pojęć oferowanych przez krytyków konsumpcjonizmu. Zachowania użytkowników nie da się też wyjaśnić za pomocą tezy, że nastawienie konsumpcyjne wyklucza myślenie w kategoriach dobra wspólnego. Podporządkowując się regułom społeczeństwa rynkowego, czego wyrazem jest korzystanie z aplikacji, mogą oni również ograniczać konsumpcję w pewnych sferach. Nie można też wysunąć wniosku o tym, że indywidualna aktywność respondentów ma charakter infrapolityczny, gdyż skuteczność działań zbiorowych na poziomie regionu, państwa czy nawet globalnym, nie jest oceniana dużo niżej niż skuteczność działań jednostkowych. W świadomości użytkowników aplikacji wydaje się zatem istnieć pewne zaufanie do działań „systemowych”.

Większość respondentów należy zatem do grup zrzeszających użytkowników aplikacji ze względu na informacje o korzystnych ofertach. Nie oznacza to jednak, że jest im obojętne kwestia ochrony środowiska. Mimo że grupy użytkowników nie służą nawiązywaniu trwałych relacji z innymi oraz podejmowaniu wspólnych działań na rzecz ochrony środowiska, duża część osób badanych uznaje istotność kwestii ochrony środowiska. Podejmując głównie działania indywidualne na rzecz poprawy sytuacji (i w dużo mniejszym stopniu angażując się w działania zbiorowe, głównie o charakterze politycznym), respondenci wierzą w to, że działalność proekologiczna instytucji i organizacji na różnych poziomach jest skuteczna. Jeżeli za wystarczające uznamy istnienie świadomości współzależności ekologicznej oraz połączenie jednostkowych wysiłków na rzecz ochrony środowiska w życiu codziennym, możemy mówić o początku „wspólnoty globalnej”, która jest zrzeszona wokół wspólnego celu ochrony dziedzictwa ekologicznego planety. Biorąc jednak pod uwagę strukturę próby poddanej badaniu, można takie stwierdzenie sformułować głównie w odniesieniu do osób młodych mieszkających w dużych miastach.

BIBLIOGRAFIA

- Barber, B.R. (2000). *Dżihad kontra McŚwiat*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza.
- Barber, B.R. (2008). *Skonsumowani: Jak rynek psuje dzieci, infantylizuje dorosłych i połyka obywateli*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza.
- Baudrillard, J. (1998). *The Consumer Society: Myths and Structures*. London: Sage.

- Baudrillard, J., Maclean, M. (1985). The Masses: The Implosion of the Social in the Media. *New Literary History*, 16, 3, 577–589.
- Bauman, Z. (2000). *Ponowoczesność jako źródło cierpień*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Bauman, Z. (2006). *Płynna nowoczesność*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Beck, U. (2002). *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Castells, M. (2007). *Spoleczeństwo sieci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foodsi. (2019). *Regulamin*. Pobrano z: <https://www.foodsi.pl/regulamin> [7.01.2022].
- Giddens, A. (2012). *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w późnej nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Haar, S., van der, Zeinstra, G.G. (2019). *The impact of Too Good To Go on food waste reduction at the consumer household level. An explorative study*. Wageningen: Wageningen Food & Biobased Research, DOI: 10.18174/501904. Pobrano z: <https://edepot.wur.nl/501904> [23.01.2022].
- Harris, A. (2010). Young People, Everyday Civic Life and the Limits of Social Cohesion. *Journal of Intercultural Studies*, 31, 5, 573–589.
- Juza, M. (2013). Przestrzeń społeczna w dobie Internetu: globalna sieć komunikacyjna, przestrzeń wirtualna czy część życia codziennego? *Studia Socjologiczne*, 211, 4, 103–124.
- Maffesoli, M. (2008). *Czas plemion. Schyłek indywidualizmu w społeczeństwach ponowoczesnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Marody, M., Giza-Poleszczuk, A. (2004). *Przemiany więzi społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- O’Brien, K., Selboe, E., Hayward, B.M. (2018). Exploring youth activism on climate change: Dutiful, disruptive, and dangerous dissent. *Ecology and Society*, 23, 3.
- Rybicki, P. (1979). *Struktura społecznego świata. Studia z teorii społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Soler, U. (2018). Technologia jako narzędzie wzmacniania więzi społecznych? *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie*, 115, 275–288.
- Tönnies, F. (2001). *Community and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Too Good To Go. *Warunki*. Pobrano z: <https://toogoodto.go.pl/pl/terms-and-conditions> [7.01.2022].
- Vo-Thanh, T., Zaman, M., Hasan, R., Rather, R.A., Lombardi, R., Secundo, G. (2021). How a mobile app can become a catalyst for sustainable social business: The case of Too Good To Go. *Technological Forecasting & Social Change*, 171, 120962.
- Vrdoljak, D., de Alencar, M.T., Tesic, A. (2020). *Sustainable Food Systems: Theory of Change for three Alternative Food Networks in the Swiss cities Zurich and Basel*. Zürich: Zurich-Basel Plant Science Center. Pobrano z: https://blogs.ethz.ch/Science_and_Policy/files/2020/05/Sustainable-food-systems_TOC_ZURICH_01.05.20.pdf [23.01.2022].
- Zaman, M., Vo-Thanh, T., Hasan, R. (2021). Mobile channel as a strategic distribution channel in times of crisis: A self-determination theory perspective. *Journal of Strategic Marketing*, DOI: 10.1080/0965254X.2021.1959629.

USERS OF TOO GOOD TO GO AND FOODSI MOBILE APPS
AS CITIZENS IN DEFENCE OF THE NATURAL HERITAGE?

Postmodernity, with its disappearance of trade barriers, disintegration of traditional social structures, and the spread of ethics of consumerism, is seen by a number of sociologists as a challenge to social bonds, especially civic ones, based on the idea of common good. However, what is the role of mobile applications promoting the idea of zero food waste in the post-modern societies and thus referring to protection of the natural environment as the common good of mankind? The article explores the potential for environmental social bonds offered by applications Too Good To Go and Foodsi, and the social media groups that bring their users together. Based on the results of a quantitative study preceded by a content analysis of user groups on Facebook, the article answers the question of whether mobile applications can become the basis for social bonds. Applying theoretical perspectives on postmodern transformations and types of social bonds, the article aims to characterize the social bonds emerging through new media.

Keywords: environmental protection, civil society, consumerism, new media, social bonds, postmodernity

Zgłoszenie artykułu: 25.07.2022

Recenzje: 26.08.2022

Rewizja: 4.09.2022

Akceptacja: 5.09.2022

Publikacja online: 30.09.2022

Marcin Choczyński*

ORCID: 0000-0002-6636-9025

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ZASTOSOWANIE DYSKURSYWNYCH WYWIADÓW I HISTORII ŻYCIA (AUTOBIOGRAFII) W METODOLOGII BADAŃ RELIGIJNOŚCI SENIORALNEJ

Celem niniejszego tekstu jest rozwinięcie narzędzi badawczych znanych z klasycznych ustaleń metodologicznych Władysława Piwowarskiego (parametry religijności) i dopasowanie ich do jakościowych sposobów analizy. Zachodzi tu konieczność połączenia kilku perspektyw teoretyczno-metodologicznych. Biorąc pod uwagę szczególne cechy religijności senioralnej, implikacja właśnie takich rozwiązań badawczych pozwoli na pogłębienie i realne oddanie jej specyfiki. Uzględniono doświadczenie ludzi w podeszłym wieku i wpływ kontaminacji tego czasu na deklaracje wiary oraz określenie religijności własnej. Pojęcia wywiadu, sytuacji badawczej i koncepcji narracji autobiograficznych są silnie akcentowane w literaturze metodologicznej, zatem można pokusić się o wprowadzenie tych rozwiązań w przyszłych analizach i projektach badawczych.

Słowa kluczowe: religijność, seniorzy, metodologia badań socjoreligijnych, religijność senioralna, Władysław Piwowarski

WPROWADZENIE – ZRÓŻNICOWANIE RELIGIJNOŚCI RÓŻNYCH ZBIOROWOŚCI SPOŁECZNYCH

Pojęcie religijności należy do jednej z najbardziej wieloznacznych kategorii, które są poddawane naukowemu oglądowi. Taki stan rzeczy wynika z wielowarstwowego kontekstu jej elementów. W literaturze przedmiotu religijność definiowana jest przez pryzmat przeżycia psychicznego – głównie jako stan świadomości – oraz zmiennej o znaczeniu wspólnotowym, zewnętrznym wobec jednostki. Właśnie to drugie ujęcie implikuje użycie zmiennych i wskaźników ukazujących pewne praktyki, postawy i zamierzenia wobec wiary (Socha, 1983, s. 171–180). Warto też zwrócić w tym kontekście uwagę na problematykę znaczeniową czynności religijnych i ich włączenia do religijności jako takiej.

* Instytut Nauk Socjologicznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, ul. Wóycickiego 1/3, 01-938 Warszawa; e-mail: m.choczyński@uksw.edu.pl

Jednym z ważnych założeń metodologicznych badań nad religią jest zasada przejścia od obserwacji faktów do obserwacji czynności religijnych, zasada przejścia od opisu i porównywania faktów religijnych jako wartości świadomościowych i światopoglądowych do badania i porównywania czynności religijnych, w ramach których owe czynności są użytkowane (Ciupak, 1981, s. 76).

Zatem czynności religijne mają charakterystykę praktyczną, są wyznaczane przez działanie poszczególnych wiernych i odnoszenie do wiary przez widoczny aktywizm i zaangażowanie jednostek. Socjolog Andrzej Potocki akcentował z kolei niesprowadzalność wiary do religijności, podkreślając jednocześnie ważność samej religijności jako wskaźnika struktury grupy społecznej (Potocki, 2014, s. 39).

Wiadomo powszechnie, że religijność, jak każda praktyka społeczna, ma wiele obrazów i odcieni. W historii polskiej socjologii religii wiele miejsca poświęcono badaniom religijności juwentologicznej – głównie młodzieży szkolnej (Mariański, 2018) i akademickiej (Zaręba i Zarzecki, 2018). Ponadto – szczególnie w polskiej socjologii religii doby PRL-u i pierwszych lat transformacji – podejmowano również analizy poszczególnych segmentów struktury społecznej, na przykład religijności chłopskiej – ludowej (Ciupak, 1961), religijności proletariackiej – robotniczej (Piwowski, 1977) czy również religijności elit intelektualnych – inteligencji (Libiszowska-Żółtkowska, 1991). Natomiast stosunkowo mniej miejsca zajmują analizy innych od młodzieżowych kohort wiekowych, w tym przede wszystkim ludzi starszych, aczkolwiek obecnie ta tematyka dopiero zaczyna stawać się ciekawym polem odniesień (Grotowska, 2007; Rydz i Tychmanowicz, 2019). Należy jednak zwrócić uwagę, że ta konkretna monografia traktuje przede wszystkim o psychologii religijności, a nie socjologii religijności ludzi starszych. Problem małej ilości analiz z obszaru religijności senioralnej został już podniesiony w kilku opracowaniach (m.in. Miszczak, 2008, s. 175–176). Być może na przeszkodzie badań ilościowych zbiorowości seniorów stoi ich mała dostępność w jednym czasie i miejscu, dlatego trudno jest uzyskać efekt skali, tak jak chociażby w przypadku młodych ludzi zagregowanych w szkołach czy uczelniach akademickich.

DOŚWIADCZENIA WŁASNE

Autor niniejszego tekstu ma doświadczenie płynące zarówno z badań własnych, jak i badań zespołowych, gdzie analizowano konkretne wymiary i typy religijności. Przypadek osób zaawansowanych wiekowo ukazuje w większości, że ich wymiar religijności często związany jest z historią całego życia, jest to więc zaangażowanie religijne tłumaczone niezwykle kontekstowo, wręcz narracyjnie.

Inspiracją do podjęcia tego wątku badawczego były zatem doświadczenia własne, opisane przede wszystkim w artykule dotyczącym dobrostanu społecznego objawiającego się w religijności senioralnej (Choczyński, 2018b), ale też spostrzeżenia bardziej ogólne, łączące metodę i technikę badawczą z podejściem *quasi-terapeutycznym* (Choczyński, 2018a). Należy też dostrzec w tym kontekście implikowanie innych perspektyw badawczych, które starają się poznać fenomen religijności senioralnej.

Przed wszystkim rozmówcy poznani dotychczas przez autora niniejszego tekstu bardzo głęboko otwierali się na kwestie opisu religijności własnej, a obserwacja i notowanie ich świadectw były zjawiskami bardzo ciekawymi i – w opinii własnej – znacznie ubogacały wiedzę na temat odniesień człowieka na skraju życia ziemskiego wobec *sacrum*. W wypowiedziach tych odnotowano bardzo szczere emocje i bogactwo wątków, na przykład:

No więc ja jestem wierząca i dla mnie religia dużo znaczy. No staram się, ponieważ byłam wychowana w rodzinie religijnej. Staram się zachowywać zgodnie z przykazaniami i tak dalej. No nie zawsze, wie pan, życie a przykazania to są dwie różne historie. Różnie to bywa. No, ale bardzo się liczę z nimi. Uciekam się bardzo często do spraw związanych z religią, z Bogiem. Uczestniczę w mszach, które się odbywają. Przyjmuję komunię świętą, jestem jak najbardziej zainteresowana modlitwą. Także jeśli chodzi o sprawy religijne, to jestem zaangażowana. To jest kwestia z domu wyniesiona. Często modłę się o wstawiennictwo w różnych sprawach, o pomyślność moich bliskich i różne inne sprawy [K, 87, rzw., śr., I, w., W-Ochota]¹.

Rozmówczyni opisuje swój stosunek do wiary całkowicie otwarcie, odnosząc się do swoich osobistych losów (rola socjalizacji religijnej). Zwraca uwagę na osobisty udział w praktykach, jak również kontemplację („uciekam się bardzo często do spraw związanych z religią, z Bogiem”).

KORELATY RELIGIJNOŚCI SENIORALNEJ

Truizmem jest stwierdzenie, że refleksja na tematy wiary oraz religijności ma modalny charakter i zmienia się wraz z wiekiem, czyli z bagażem przeżytych lat i doświadczonych sytuacji. Ogólnie można zauważyć w kwerendzie literatury przedmiotu, że starsi ludzie przeważnie są bardziej religijni niż osoby w średnim wieku i środowiska młodzieżowe. Z kolei instytucje religijne stają się ważnymi ośrodkami wsparcia – z uwagi na trapiące starszych ludzi pogorszenie sprawności praktycznie we wszystkich dziedzinach życia. Elżbieta Rydz i Anna Tychmanowicz, powołując się na ustalenia innej badaczki – Susan McFadden, dodają ponadto, że:

badacze doszukują się wyjaśnienia tego zjawiska w fakcie, że doświadczeniu starzenia się towarzyszy świadomość nieuchronności śmierci, co motywuje do stawiania głębokich pytań dotyczących sensu i ostatecznego celu życia. Religie udzielają odpowiedzi na te pytania, jednocześnie ukazują wartość ludzkiego życia niezależnie od wieku, stanu zdrowia czy bliskości śmierci (Rydz i Tychmanowicz, 2019, s. 84).

Pogłębione studia religii związane są więc z życiową perspektywą, pewnym zbliżeniem do momentu końca życia i wyczekiwaniem kontynuacji istnienia w sferze nadprzyrodzonej – sakralnej. Co ważne, w religijności senioralnej widać trwałość postaw religijnych,

¹ W nawiasie kwadratowym podano elementarne dane rozmówczyni: płeć, wiek, stan cywilny, wykształcenie, kategoria społeczno-zawodowa, stosunek do religii oraz miejsce pochodzenia (Choczyński, 2018a, s. 161).

które wiążą się z utrwalonym wpływem socjalizacji religijnej we wczesnym dzieciństwie (Miszczak, 2010, s. 178).

W pozycjach literaturowych bardzo często dominuje stwierdzenie, że religijność ludzi starszych opiera się na dwóch wymiarach – intensywności i rytualizmie. Skutkuje to obecnością rytuałów religijnych (szczególnie modlitwy oraz recepcji programów telewizyjnych czy radiowych o tematyce religijnej) w codziennym życiu ludzi starszych. Do tego dołączyć trzeba praktykowanie – uczęszczanie na msze święte i nabożeństwa, chociaż w tym wypadku aktywność ta uzależniona jest od stanu zdrowia seniorów i wraz z zaawansowanym wiekiem uczestnictwo w praktykach religijnych maleje (Grotowska, 2007, s. 314).

Czasami podkreśla się jednakże również przeciwstawne tendencje w religijności senioralnej, dotyczące duchowych rozterek, załamań i kryzysów religijnych, zwłaszcza w momencie chronicznej, terminalnej choroby lub agonii (Rumun, 1981, s. 88). Co bardzo ważne, takie momenty graniczne obwieszające schyłek doczesnego życia wyzwalaają w postawie religijnej wyostrzone reakcje – ze względu na nieuchronność zbliżającego się końca. Widać to bardzo dobrze w różnych świadectwach z łoża śmierci, które jest symbolicznym momentem przejścia i zostawieniem ziemskiego życia. Pewnym wyjaśnieniem perspektywy zbliżenia ludzi starszych do zagadnień wiary i religii może być akcentowana w wielu pracach koncepcja gerotranscendencji:

Tornstam (1996) proponuje teorię gerotranscendencji, w której wyjaśnia, że starsze osoby doświadczają zmiany perspektywy życia, pojawia się lęk przed śmiercią, co często łączy się ze wzrostem zainteresowania religijnymi i duchowymi aspektami rozwoju (Rydz i Tychmanowicz, 2019, s. 86).

Krótsza perspektywa życia oraz pojawiające się przewartościowania dotychczasowych praktyk uświadamiają seniorom wszystkie odcienie ich dotychczasowego postępowania, pojawiają się tendencje do refleksji – zarówno powody do chwały, jak i wstydu z dotychczas prowadzonego życia. Inną często przywoływaną w literaturze przedmiotu koncepcją badawczą stosowaną w studiach nad religijnością seniorów jest poznawczo-rozwojowa koncepcja religijności, którą zaproponował Czesław Walesa (Walesa i Rydz, 2019).

Można zatem stwierdzić, że religijność jako rodzaj praktyki relacyjnej jest niekiedy traktowana jako element kapitału społecznego (Grotowska, 2011, s. 15), co w kontekście problematyki senioralnej należy szczególnie podkreślić, gdyż właśnie działalność w różnych społecznościach religijnych przyczynia się do ubogacenia senioralnej religijności i nadania jej rysu bardziej zewnętrzny. Sama religijność – oprócz wymiaru kapitału społecznego – może być tutaj rozpatrywana jako jedno ze źródeł satysfakcji z życia w okresie starości, szczególnie wtedy, gdy towarzyszy jej zachowanie zdrowia oraz wysokie świadczenie emerytalne (Kurtyka-Chałas, 2014, s. 40). Seniorzy w dużej mierze czerpią tę satysfakcję w wyniku głębszej refleksji, a także odwołania się do swojego doświadczenia i wiedzy.

Co istotne, pogłębiona religijność senioralna musi być potwierdzona przez pewne cechy osobowościowe, w tym otwartość i chęć podzielenia się z rozmówcą intymnym wymiarem wiary. W dyskursowym wywiadzie tematem rozmowy mogą być zarówno kwestie wiary, jak też praktyk religijnych, ich fluktuacji na przestrzeni życia jednostki. Przede wszystkim należy zauważyć, że narracje dotyczące połączenia wymiaru religii z własnym doświadczeniem są trudne

do rozgraniczenia w opowieści osób głęboko wierzących, głównie z powodu spoistości ich wiary i postępowania. Dodatkowo można tu wyróżnić wiele obszarów konotacyjnych, na przykład z mistycyzmem, zaangażowaniem, ale również bigoterią czy radykalizacją postaw religijnych.

ELEMENTY (AUTO)BIOGRAFICZNE W TECHNICIE WYWIADU SOCJOLOGICZNEGO

Wybór dyskursu jako obszaru referencyjnego dla religijności senioralnej wiąże się przede wszystkim z odpowiednim spojrzeniem na cechy takich praktyk – chodzi tu przede wszystkim o kontekstowość i bogactwo doświadczeń związanych z upływem czasu, metaforyczność, ale także zbliżanie się do krawędzi życia. Bardzo rozbudowana refleksja nad przemijającym czasem, która zawiera elementy religijności senioralnej, jest tym założeniem, które stanowi podstawę niniejszych rozważań.

Elementem łączącym zagadnienie religijności z (auto)biografią danego rozmówcy jest na pewno kwestia tożsamości. Dany uczestnik badania – prezentujący religijność z optyki swoich losów – pokazuje samego siebie, odsłania przed badaczem religijne zaangażowanie, pokazuje faktycznie unikalny stosunek do zagadnień wiary i praktyk, co w religijności senioralnej ma niebagatelne znaczenie.

Zwraca się szczególną uwagę na różnice strukturalne między tym, co opowiedziane – opowieść o życiu (*erzählte Geschichte, life story*) oraz tym, co doświadczalne – historia życia (*gelebte Geschichte, life history*), co związane jest z jednym z podstawowych założeń, iż prezentacja autobiograficzna jest istotnym, jeśli nie niezbędnym ośrodkiem budowania tożsamości we współczesności (Kaźmierska, 2012b, s. 115).

Zgodnie z poglądem Marka Czyżewskiego „badania biograficzne są bardzo różnorodne teoretycznie i metodologicznie, dlatego jakiegokolwiek zbiorcze tezy na ich temat są z góry narażone na błąd” (Czyżewski, 2013, s. 21). Z drugiej strony pojawia się wiele postulatów metodologicznych, które opowiadają się za wyspecjalizowaną i jednocześnie wystandaryzowaną metodologią badań biograficznych, w której powinny znaleźć się tylko te konteksty i założenia, które są wyróżnione na przykład w metodzie wywiadu autobiograficzno-narracyjnego Fritza Schützego oraz jej kontynuacjach (Kaźmierska, 2013, s. 7). Niemniej jednak z podanych źródeł najczęściej przebiega stwierdzenie o „wielogłosie” metod, rozwiązań i odwołań, co zresztą jest uniwersalną cechą w obrębie badań jakościowych.

Metoda badania osobliwości życia społecznego, która uwzględnia trajektorie życia jednostkowego, ma w socjologii bardzo ciekawą tradycję stosowania. Pionierami wykorzystania biografii jako materiału socjologicznego byli uczeni ze szkoły chicagowskiej. Swoje prace orientowali oni głównie na poznanie współczesnych uwarunkowań życia podczas urbanizacji na terenach miejskich, a podstawową ramą analiz były zagadnienia problematyki tożsamości i biografii (Kaźmierska, 2012a, s. 19). Do dorobku tego środowiska uczonych zalicza się powszechnie jedną z najbardziej znanych prac socjologicznych, czyli *Chłopa polskiego w Europie i Ameryce* (autorstwa Williama I. Thomasa i Floriana Znanieckiego),

gdzie korzystano z różnego typu materiałów odnoszących się do losów konkretnych ludzi – głównie pamiętników, ale także raportów badawczych, dokumentów urzędowych czy też artykułów prasowych (Kaźmierska, 2012a, s. 19).

Przechodząc do zagadnień metodologicznych – wyboru określonej techniki badawczej – trzeba zwrócić uwagę na potrzebę ścisłego stosowania się do wytycznych prowadzenia badań jakościowych, w przeciwnym razie łatwo popełnić błąd logiczny, który szybko może zaowocować niezrozumieniem i wyczerpaniem (a nawet wypaczeniem!) konkretnego procesu badawczego.

Skoro chodzi o pogłębienie kwestii wiary, to wiadomym wyborem jest na pewno metoda jakościowa, a nie ilościowa, która – oprócz podstawowych wymiarów – nie pokazuje w pełni bogatej religijności senioralnej. Nie pozwala na to zamknięta forma kwestionariusza wywiadu, która ogranicza rodzaj i treści wypowiedzi. Wiedza czerpana z tego typu narzędzia metodologicznego sprowadza się tylko do przyjętych w socjologii religii parametrów religijności, nie pozwala natomiast na połączenie religijności z przeżyciami wynikającymi z własnej biografii.

Takie założenie – które łączy technikę (wywiad) z daną koncepcją teoretyczno-metodologiczną – jest widoczne w opiniach Fritza Schützego, w których badacz ten wskazuje na rolę projekcji tożsamości jednostki, która doświadcza różnych kolei losu.

W narracyjnej prezentacji własnego życia mamy do czynienia nie tylko z zewnętrznymi zdarzeniami, w których uczestniczyła jednostka, ale także z wewnętrznymi zmianami, które w niej zachodzą w trakcie doświadczenia, reagowania na, czy kształtowania (a częściowo nawet wywoływania) owych zewnętrznych zdarzeń (Schütze, 2012, s. 152).

Można zatem takie założenie odnieść również do całokształtu religijności jako czynnika konstytuującego niekiedy bardzo szeroki aspekt życia. Dlatego też należy tutaj w pełni zwrócić się do perspektywy jakościowej, która daje adekwatne możliwości do badania założonego na wstępie fenomenu, głównie ze względu na wykorzystanie materiałów autobiograficznych mających formę reporterską, wręcz etnograficzną. Warto zauważyć, że

narracja o doświadczeniach biograficznych odkrywa to, co stało się w przestrzeni społecznej z punktu widzenia uczestniczących i działających w nich jednostek. Owa rekonstrukcja przebiegu życia dokonywana w narracji (będącej zwartym opowiadaniem, w którym przytaczane zdarzenia są ze sobą powiązane) ma na celu odtworzenie sekwencji zdarzeń ukazujących, swoistą dla życia człowieka, ciągłość doświadczenia biograficznego. Zadaniem narracji ma być więc dostarczenie informacji o procesualnym przebiegu doświadczeń w biografii, dzięki czemu badacz może analizować interesujące go zjawiska nie jako opis statycznych stanów, lecz [...] przez wskazanie, jak dane zjawisko powstało, rozwijało się i ewentualnie zaniknęło (Kaźmierska i Waniek, 2020, s. 15).

Przed wszystkim należy zwrócić uwagę, że sam wybór techniki wywiadu nie wystarczy do adekwatnego opisu religijności senioralnej. Nie można po prostu połączyć obszarów religijności, wywiadu i autobiografii w sposób prosty, trzeba to zniuansować, gdyż wymaga tego syntetyczny charakter przedsięwzięcia. Trzeba tę kwestię jeszcze bardziej pogłębić, gdyż proste stosowanie wywiadu narracyjnego się nie sprawdzi. Zastosowanie otwartego wywiadu

narracyjnego (najczęściej wybieranego narzędzia w badaniu biografii rozmówców) nie do końca się sprawdza, gdyż punktem wyjścia jest jednak religijność, a nie zupełnie swobodna narracja. Dlatego też konieczne wydaje się przygotowanie scenariusza wywiadu (mniej lub bardziej rozbudowanego), w którym zamieszczone zostaną odniesienia do religijności, czyli głównego tematycznego zagadnienia badawczego. Nie będzie on oczywiście miał postaci wystandaryzowanej, czyli szczegółowego kwestionariusza z konkretnym typem pytań zamkniętych. Z tych inklinacji wynika, że w badaniu religijności ludzi starszych trzeba dokonać pewnej syntezy podejść badawczych, a *stricte* – metodologicznych. Najprościej można to określić jako zastosowanie w analizie jedynie pewnych elementów autobiograficznego wywiadu narracyjnego, inaczej wątek religijności może zostać zupełnie przesłonięty w toku pojawiania się konkretnych zagadnień.

W powyższych rozważaniach widać przekonanie, że religia jest często ważnym polem odniesień dla seniorów i określania obecnego stanu zachowania, jak i pewnych praktyk. Takie ujęcie jest zgodne z założeniami metody biograficznej.

Poprzez historię konstrukcji życia jednostka reprezentuje te aspekty swojej przeszłości, które są istotne w obecnej sytuacji, czyli z punktu widzenia (zorientowanych na przyszłość) intencji, za pomocą których jednostka nadaje kierunek swoim aktualnym działaniom. Historie życia nie są zbiorem poszczególnych wydarzeń w życiu jednostki, lecz raczej „ustrukturyzowanym obrazem samego siebie”. Jest to bliskie niektórym pojęciom tożsamości (Kohli, 2012, s. 129).

Z pewnością u większości starszych ludzi, którzy prezentują religijnie ukierunkowane postawy, daje się zauważyć używanie hiperboli, symbolizacji i licznych odniesień do wiary, a opis charakteryzuje bardzo dyskursowe ujęcie, bogate w znaczenia i odwołania. Oczywiście w dużej mierze zależy to również od otwartości postawy religijnej i chęci podzielenia się z badaczem swoimi – intymnymi co do zasady – przemyśleniami.

Podniesione powyżej rozważania na temat dyskursu, podejścia narracyjnego w wywiadach biograficznych stosowanych we współczesnej socjologii mogą stać się podstawą do syntezy badawczej. Biografie seniorów jako determinant metodologiczny zaczynają być stosowane w badaniach nad tą kategorią (Tutak, 2019, s. 272). W tej perspektywie widać zatem potencjał na przyszłość.

IMPLIKACJA PARAMETRÓW RELIGIJNOŚCI W WYWIADACH AUTOBIOGRAFICZNYCH

Ten bogaty i pogłębiony zestaw odniesień doskonale sprawdza się w wywiadach, natomiast standardowa procedura badań ilościowych nie ukazuje nic więcej niż pewien stopień zaangażowania deklaratywnego – dotyczącego najczęściej zagadnień wiary, uczestnictwa w mszach świętych i nabożeństwach oraz odniesień do określonych cech z zakresu etyki czy moralności.

Znamienity socjolog religii oraz praktyk badań społecznych – Władysław Piwowarski – w swojej pracy naukowej nieustannie poszukiwał nowych narzędzi diagnostycznych do analiz

religii i religijności w społecznych odniesieniach. Odwoływał się do ustaleń innych, wcześniej działających badaczy, między innymi Charlesa Y. Glocka, który z kolei czerpał z doświadczeń i praktyk starszych pokoleń filozofów, antropologów i psychologów badających ten fenomen.

W pierwszej koncepcji (1959) Glock postulował cztery wymiary religijności (ideologia, rytuał, doświadczenie, konsekwencje), które należy traktować jako względnie niezależne wskaźniki religijności. W roku 1962 dodał jeszcze, prawdopodobnie pod wpływem badań Y. Fukuyamy, wymiar intelektualny i w ten sposób zamknął on podstawowy zarys swojej teorii. [...] Pytał o najbardziej podstawowe formy wyrażania religijności, co do których mimo szczegółowych różnic istniałaby pewna zgodność między światowymi religiami w zakresie ogólnych, najbardziej istotnych wymiarów, w których powinna się ta religijność wyrażać. Zaliczył do nich wymiary: religijnego doświadczenia, rytualny, ideologiczny (przekonaniowy), intelektualny oraz konsekwencji religijnych przekonań (Chaim, 2012, s. 60).

Widać więc, że prace nad zmierzaniem zjawiska religijności mają długie tradycje, a także układają się w pewne kontinuum. Należy zwrócić uwagę, że główną zasługą Władysława Piwowarskiego było przejście od poziomu teoretycznego do empirycznego, gdyż dokonał on operacjonalizacji pojęcia religijności – czyli przełożenia założeń badawczych zjawiska socjoreligijnego religijności na konkretne pytania (itemy) w kwestionariuszach ankiet. W ramach parametrów wyodrębnił konkretne wskaźniki, które ukazywały stopień akceptacji bądź odrzucenia przez respondentów podanych zagadnień religijnych (Piwowarski, 1996, s. 65).

Początkowo Piwowarski wymieniał trzy podstawowe parametry religijności, a było to pokłosie studiowania klasycznych prac z dziedziny socjologii religii. „Przyjmując za punkt wyjścia koncepcję religijności lansowaną przez Le Bras, podstawowe jej parametry można sprowadzić do trzech, mianowicie do wiary, praktyk i moralności religijnej” (Piwowarski, 1978, s. 42). Następnie jednak rozbudował pierwotny zamysł do siedmiu parametrów: (1) globalny stosunek do wiary; (2) wymiar intelektualny; (3) wymiar ideologiczny; (4) wymiar doświadczeń; (5) praktyki religijne; (6) wymiar wspólnotowy oraz (7) wymiar konsekwencji (Piwowarski, 1996, s. 58–66). Zatem wszystkie parametry religijności miały w zamyśle autora przedstawić kompleksową diagnozę zjawiska religii i religijności w socjologicznym, zbiorowym kontekście.

Przechodząc do omówienia poszczególnych parametrów religijności, trzeba – po pierwsze – zwrócić uwagę na ich charakterystykę oraz dotychczasowe stosowanie w badaniach, a po drugie – spróbować ułożyć czy chociaż zaproponować przykładowe pytania do projektowanych badań jakościowych, z uwzględnieniem przywołanych wyżej charakterystyk religijności ludzi starszych. Opis każdego z parametrów został dokonany z wykorzystaniem tekstów źródłowych autorstwa Władysława Piwowarskiego i jego ustaleń w dziedzinie operacjonalizacji parametrów religijności (1975, s. 172–174; 1996, s. 65–66). Natomiast odniesienia do pytań kwestionariuszowych w już zrealizowanych badaniach pochodzić będą z analiz religijności w polskich diecezjach (np. analizy postaw społeczno-religijnych w diecezji radomskiej – 2008 r.) oraz badań religijności młodzieży szkolnej i akademickiej (np. cykliczne badanie *Młodość a wartości*, realizowane w latach 1988, 1998, 2005 oraz 2017). Cały proces badawczy można rozpocząć od ogólnej prośby wystosowanej do rozmówcy – „proszę opowiedzieć mi historię swojego życia w kontekście religii i roli, jaką ona w nim pełniła”.

Takie stwierdzenie jednak nie do końca spełnia wymogi metodologiczne, gdyż wskazuje na pewne żądanie wobec uczestnika badania.

Globalny stosunek do wiary opiera się od dawna na dwóch pytaniach wykazywanych w kwestionariuszach narzędzi badawczych – są to pytania odnośnie do stopnia wiary (nazywane przez Piwowskiego „autodeklaracjami intensywności postawy religijnej”), deklaracji uczestnictwa w praktykach religijnych oraz motywacji religijności i przemian religijności w świadomości badanych. Ogółem wyróżnia się tu zatem cztery wskaźniki. Przeważnie w kwestionariuszach ankiet pytania o globalny stosunek do wiary są sformułowane w taki sposób: „jaki jest Pana/-i stosunek do wiary?” oraz „jaki jest Pana/-i stosunek do praktyk religijnych?”. Niekiedy można też dostrzec, że w najnowszych analizach często te dwa pytania są połączone w jedno, a zespoły badawcze stosują taki zabieg głównie w celu ekonomizacji ankiet – ograniczania do minimum pytań w nich zawartych. Jeśli uwzględni się teoretyczne uwarunkowania religijności ludzi starszych, pytanie o wiarę i praktyki może pozostać mniej więcej takie samo, gdyż nie ma ono zbyt dużego potencjału konotacyjnego i zarazem kontekstualizacyjnego, tak jak ma to miejsce w przypadku pozostałych, zdecydowanie bogatszych znaczeniowo parametrów. Jednak już samo rozpoczęcie tego tematu może wywołać u zaangażowanych religijnie seniorów uruchomienie bogatej i złożonej wypowiedzi. Z doświadczeń badawczych autora wynika, że tematyka religijności stała się pewnym kontrapunktem dla opowiadania historii życia. Propozycja sformułowania pytania dotyczącego tego konkretnego wymiaru globalnego stosunku do wiary może być następująca: „jaką rolę (jakie znaczenie) w Pana/-i życiu odgrywa religia?”; „jakie uczucia towarzyszą Pana/-i wizycie w kościele podczas mszy świętej, innego nabożeństwa lub po prostu podczas przebywania w nim?”; „z jakimi konkretnymi przeżyciami, stanami emocjonalnymi wiążą się Pana/-i praktyki religijne (chodzenie do kościoła, modlitwa)?”. Dużo bardziej pojemne znaczeniowo mogą okazać się pytania o motywacje religijne i przemiany religijności własnej – można je sformułować właśnie w ten sposób, aby powiązać motywy i zmiany religijności z trajektorią życia.

Kolejny wymiar – intelektualny (wiedza religijna) – polega na sprawdzeniu stopnia wiedzy badanych o podstawowych dogmatach swej wiary, jej obrzędach, tradycji czy też nauczaniu Kościoła:

znajomość dogmatu Trójcy św., zmartwychwstania ciał, nauki Kościoła o losie duszy człowieka po śmierci, sakramentów św., znaczenia sakramentów w życiu chrześcijanina, znaczenia sakramentu bierzmowania, hierarchii świąt kościelnych, święta Niepokalanego Poczęcia, imion czterech Ewangelistów, św. Pawła, obecnych przywódców Kościoła, najważniejszych wydarzeń Kościoła. Ogółem 12 wskaźników (Piwowski, 1996, s. 65).

W badaniach ankietowych często poddaje się pod rozprawę konkretne dogmaty religijne, sprawdzając stopień ich akceptacji bądź odrzucenia, przykładowo: „czy wierzy Pan/-i w istnienie Boga?”; „czy wierzy Pan/-i w to, że Bóg jest jeden w trzech osobach?”; „czy wierzy Pan/-i w istnienie piekła?”. Natomiast w scenariuszu wywiadu można tutaj implikować podejście zdecydowanie bardziej rozbudowane, pytając o odniesienie badanych do poszczególnych wymiarów wiary, wykraczające poza standardowe odpowiedzi kwestionariusza, na przykład „czy potrafi Pan/-i odnieść się do wybranych dogmatów religijnych?”; „jak Pan/-i określa swoją wiedzę o dogmatach religijnych?”; „czy uważa Pan/-i że są one raczej dla teologów,

czy też są zrozumiałe dla zwykłych wiernych?"; „jaka jest według Pana/-i istota dogmatów religijnych – czy mógłby/mogłaby je Pan/-i opisać?"; „co ogólnie sądzi Pan/-i o dogmatach religijnych?"; „jakie znaczenie dla Pana/-i mają dogmaty religijne?". Problematyczne mogą okazać się pytania skonkretyzowane – dotyczące określonego zagadnienia, gdyż staną się one wtedy zbliżone do testu czy sprawdzianu o szkolnej czy też katechetycznej wymowie.

Z kolei trzeci wymiar (ideologiczny) – jest jakby rozwinięciem poprzedniego wymiaru intelektualnego, gdyż wskazuje na posiadanie przez badanego określonego światopoglądu teologicznego i uznawania prawdziwości dogmatów. W opracowaniu Władysława Piwowskiego wyróżnić tutaj można takie elementy, jak:

wiara w nadnaturalną istotę, Trójcę św., Bóstwo Chrystusa, stworzenie świata przez Boga, Opatrzność Boską, prawdziwość Biblii, odpuszczenie grzechów, życie pozagrobowe, nagroda lub kara po śmierci, zmartwychwstanie ciała. Ogółem 10 wskaźników (Piwowski, 1996, s. 65).

W badaniach kwestionariuszowych oczywiście takie krótkie odniesienia do wyżej wymienionych idei są obecne, na przykład w pytaniu: „proszę powiedzieć, czy wierzy Pan/-i, że Bóg jest w trzech osobach?". Spotyka się również pytanie o osobę Jezusa Chrystusa – z podanymi odpowiedziami (warianty: Bogiem – Synem Bożym, Bogiem – Człowiekiem, wybitną postacią historyczną, postacią legendarną, mitem). W badaniu jakościowym można tutaj z kolei postawić między innymi pytania takie, jak: „jak wygląda kontemplacja dogmatów religijnych w swoim sumieniu?"; „czy podejmowane przez Pana/-ią decyzje życiowe miały związek z dogmatami religijnymi?"; „w jakim stopniu zgadza się Pan/-i z dogmatami religijnymi?"; „czy wszystkie dogmaty religijne akceptuje Pan/-i w tym samym stopniu/wymiarze?"; „jakimi głównymi ideami religijnymi kieruje się Pan/-i w swoim życiu?". Można tutaj zaznaczyć, że wiele elementów będzie się powtarzać z poprzednim parametrem, gdyż ich istoty nie są rozłączne.

Czwarty parametr, czyli doświadczenie religijne, to według Piwowskiego

odczucie bliskości Boga, emocjonalne przywiązanie do Istoty Najwyższej, sens życia, poczucie bezpieczeństwa, pomoc w życiu codziennym, pomoc w trudnych sytuacjach, pomoc w ostatniej dziedzinie życia. Ogółem 7 wskaźników (Piwowski, 1996, s. 65).

Wymiar doświadczeń ukazuje zatem pewne oczekiwania wobec wiary, odwoływanie się do jej terapeutycznego wymiaru. Na poziomie kwestionariusza ankiety były to z reguły pytania wprost sprawdzające poziom konkretnych relacji na skali kontinuum: „czy jesteś w stanie powiedzieć, że doświadczyłeś/-aś kiedykolwiek czegoś, co można byłoby nazwać poczuciem (lub odczuciem) bliskości Boga?". Z kolei w scenariuszu wywiadu można implementować opisowy i narracyjny charakter takich relacji, ich wymiar w praktyce życiowej: „jaką ma Pan/-i relację z Bogiem?"; „czy wiara zapewnia Panu/-i bezpieczeństwo we wszystkich życiowych sytuacjach?"; „jak Pan/-i rozumie opiekę Boga nad życiem?".

Piąty parametr – praktyki religijne – jest najbardziej rozbudowany, gdyż liczy aż osiemnaście wskaźników. Są to:

uczęszczanie na mszę, świadomość obowiązku uczestniczenia we mszy, potrzeba modlitwy w łączności z Kościołem, przystępowanie do spowiedzi, przystępowanie do komunii, przestrzeganie

postów, potrzeba ślubu kościelnego, sens pogrzebu katolickiego, odmawianie pacierza, sens modlitwy w życiu człowieka, udział w nabożeństwach nadobowiązkowych, przestrzeganie zwyczajów religijnych, przyjmowanie księdza po kolędzie, zamawianie intencji mszalnych, czytelnictwo Pisma św., książek religijnych i czasopism religijnych (Piwowski, 1996, s. 65).

Trudno dziwić się takiej złożoności akurat tego wymiaru, gdyż jest on dla zagadnienia religijności centralny. W badaniach kwestionariuszowych pytania zazwyczaj skonstruowane były wokół twierdzeń: „jak często przystępuje Pan/-i do spowiedzi?”; „kiedy ostatni raz przystępował(a) Pan(i) do Komunii św.?”; „co Pan/-i sędzi o ślubie kościelnym i cywilnym?”. W odniesieniu do badań jakościowych trzeba te wybitnie techniczne pytania przeformułować na takie, które będą za sobą niosły wartość praktyczną, na przykład „czym jest dla Pana/-i spowiedź?”; „co Pan/-i czuje podczas sakramentu spowiedzi?”; „jakim przeżyciem był ślub kościelny?”; „jaką wartość ma dla Pana/-i przyjmowanie księdza po kolędzie?”; „jakie refleksje wzbudza lektura czasopism religijnych?”. Akty kultu i pobożności świadczą o pewnym wymiarze religijnego zaangażowania.

Parametr wspólnotowy (czyli wspólnota religijna) zreferowany jest w badaniach ilościowych przez odniesienie do takich kwestii, jak:

potrzeba kapłana w życiu człowieka, poczucie przynależności do Kościoła, poczucie przynależności do parafii, uzasadnienie wyboru kościoła do spełniania praktyk religijnych, zachowanie w kościele podczas mszy, zainteresowanie sprawami parafii, rozmowy o sprawach parafialnych, udział w praktykach wspólnogrupowych, poglądy na koncepcję Kościoła, potrzeba Księdza w rodzinie, potrzeba kontaktów z księdzem, wady i zalety księdza parafialnego (Piwowski, 1996, s. 65–66).

Składa się więc na niego dwanaście wskaźników. Na poziomie kwestionariusza ankiety można tu wyróżnić pytania wprost odwołujące się do cech księży parafialnych, wyrażenia chęci, aby syn został księdzem, a córka siostrą zakonną, ponadto pytania o działalność różnych instytucji w parafii. Z kolei w scenariuszu wywiadu mogą znaleźć się odwołania przede wszystkim do środowiska parafialnego – „proszę opisać swoją parafię”; „jakie związki ma Pan/-i ze swoją parafią?”; „czy i w jaki sposób szukał/-a Pan/-i wsparcia w parafii w swoim życiu?”; „jak Pan/-i pamięta swoją pierwszą parafię z lat dziecińczych?”; „jaka rolę w Pana/-i życiu pełnią księża i siostry zakonne?”. Wszystkie zadane pytania zmierzają do ukazania więzi z duchowieństwem i parafią.

Ostatni wyróżniony element nazywany jest parametrem/wymiarem konsekwencji (moralność religijna), ponieważ związany jest z przełożeniem danych opinii, praktyk i doświadczeń na postępowanie w życiu codziennym. Władysław Piwowski określa ten obszar jako moralność religijną i wlicza do niego:

najważniejszy obowiązek katolika, pośrednictwo Kościoła w konfliktach moralnych, nierozzerwalność małżeństwa, planowanie rodziny, wychowanie religijne, wstrzymywanie się od prac służebnych w dni święte, etyczna ocena niektórych czynów, np. kradzieży mienia społecznego, bezinteresowna pomoc, kłótnie, alkoholizm (Piwowski, 1996, s. 66),

co daje w sumie dziesięć wskaźników. Na poziomie dotychczas stosowanych pytań można tu wyróżnić takie przykłady, jak: „dlaczego ważny jest ślub kościelny?”; „czym przede

wszystkim kieruje się Pan/-i w rozwiązywaniu własnych kłopotów i problemów moralnych?” (jeden z wariantów odpowiedzi: nauką Kościoła). Z kolei na poziomie scenariusza wywiadu można zastosować szeroką perspektywę pytań o moralność religijną i jej odniesienia w postępowaniu we własnym życiu, na przykład „co sądzi Pan/-i o wychowaniu religijnym?”; „w jakim wymiarze dni wolne są przeznaczone w Pana/-i rodzinie na praktyki religijne?”; „jaką wartość ma w Pan/-i życiu sakrament małżeństwa?”.

Przedstawione hipotetyczne pytania w badaniach jakościowych mają walor propozycji i heurystyki poznawczej. Autor zdaje sobie sprawę z kontaminacji i komunikatów towarzyszących (wielokrotnie zbędnych) takiemu podejściu. Dopuszcza również niedogodność w powtarzaniu takich badań w formie longitudinalnej. Należy też zauważyć, że nawet w badaniach kwestionariuszowych religijności niektóre pytania miały formę otwartą. Z drugiej jednak strony kontekstowe ukazanie pytań o wiarę i religijność może istotnie pobudzić rozmówców do szerszej wypowiedzi, skłonić ich do przedstawienia historii życia zanurzonej w religijności, która jednocześnie będzie miała wartość kronikarską – jako dokument życia społecznego i praktyk w nim obowiązujących.

Dodatkowo można powiedzieć, że przytoczone powyżej ustalenia świadczą o tym, że przyjęty rodzaj postępowania może bardziej przypominać badanie etnografii religii niż socjologię religii *sensu stricto*, głównie przez odniesienie do poziomu bardzo zindywidualizowanych stwierdzeń będących jednocześnie pewnym tłem dla zagadnienia wiary i praktyk religijnych, które są badane z powodzeniem w socjologii od wielu już lat.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawiona koncepcja metodologiczna jest jedynie pewną propozycją, podejściem do badań religijności ludzi starszych, których wiek i doświadczenie życiowe wskazują na religijność – ale również ogólną refleksyjność – jako konstrukt bardzo pogłębiony. Stąd też wynika zastosowanie metody jakościowej. Z jednej strony zastanawiać się można nad dwiema ścieżkami postępowania – czy ma to być analiza odrębna, generalna czy jednak towarzysząca badaniom ilościowym i będąca ich pogłębieniem? Oba podejścia są uzasadnione, gdyż pokazują potencjał badawczy przyjętej perspektywy. Z drugiej jednak strony można wyróżnić także próbę dotarcia przez te konkretne badania do populacji seniorów, którzy określają się jako ateści, i ich narracji dotyczącej niewiary. Ciekawość poznawczą wobec właśnie tej kategorii badawczej można skonfrontować również wokół kwestii tłumaczenia ateizmu i odwołań takiej postawy do całokształtu życia, a także biorących się z niego doświadczeń.

Kolejne spostrzeżenie, tym razem odnoszące się do samego kształtu analizy, dotyczy budowy scenariusza i potencjału badawczego konkretnych sformułowań. Należy zauważyć, że nie wszystkie parametry mają ten sam potencjał znaczeniowy i symboliczny, który „uruchamiałyby” dyskursywne, bogate wypowiedzi rozmówców. Widać to bardzo dobrze w przypadku wymiaru intelektualnego (drugiego z wymienionych), gdzie badani referują swoją wiedzę religijną. Pytania o znajomość podstawowych dogmatów wiary mają raczej

charakter „sprawdzający”, a możliwości dyskursowe nie są tutaj aż tak bardzo rozbudowane. Nie można jednak całkowicie wykluczyć bogatych świadectw rozmówców w tym obszarze, a bardziej skondensowane wnioski można by wyciągnąć dopiero po przeprowadzeniu konkretnego badania.

Różnice w kontekście wypowiedzi mogą wystąpić nawet w ramach tego samego wymiaru (parametru), co dobrze widać w pierwszym elemencie, czyli globalnym wyznaniu wiary uzupełnionym o motywacje i przemiany religijności własnej, co samo w sobie stwarza rozmówcy większe pole do stosowania pogłębionej narracji. Można tutaj także zwrócić uwagę na to, że w większości przypadków bardzo trudno jest w wywiadzie jakościowym sformułować pytania w zupełnie innej formie niż w oryginalnych kwestionariuszach religijności (różnica między „czy” a „jak”). Wielokrotnie różnica będzie opierała się tylko na pobudzeniu wątku narracyjnego i takich predyspozycji badacza, który będzie wzbudzał zaufanie potrzebne do wywołania bardziej pogłębionych opinii i postaw wobec religijności.

Pytaniem otwartym jest również długość samego badania. W rozważaniach Władysława Piwowskiego na temat operacjonalizacji parametrów religijności zawarta jest informacja o ponad 70 wskaźnikach, co przekłada się na dużą liczbę zmiennych przeznaczonych do analizy. Można się tutaj zastanowić nad tym, czy jakościowe wywiady częściowo ustrukturyzowane i oparte na wszystkich oryginalnych parametrach nie okażą się zwyczajnie za długie i zbyt męczące dla rozmówców. Przeprowadzane do tej pory badania religijności w diecezjach, jak również badania religijności młodzieżowej (w formacie ilościowym) były bardzo rozbudowane, stąd analiza jakościowa tylko jednego przypadku również musiałaby zawierać ogromne ilości treści. W tym kontekście można by zastanowić się nad badaniem tylko tych parametrów, których kontekstowy i dyskursowy „potencjał” okazałby się największy. Trudno jednakże jednoznacznie określić, który konkretny parametr najbardziej by się do tego nadawał. Można jedynie domniemywać, że problematyczne mogą się okazać dla rozmówców parametry wiedzy oraz ideologii religijnej, gdzie trzeba jednak wykazać się pewnymi kompetencjami.

Nie da się ukryć, że część pytań (które w badaniach ilościowych miały dookreślony obszar) w badaniu jakościowym może się powtarzać, niepotrzebnie duplikując wypowiedzi rozmówców. Ponadto trzeba również założyć, że rozmówcy będą sami powtarzali swoje wypowiedzi, a główny trzon znaczeniowy ich narracji zostanie wyczerpany już w pierwszych pytaniach nawiązujących do globalnego stosunku do wiary. Spostrzeżenie takie wynika z doświadczeń badawczych autora niniejszego tekstu. Badacz powinien znaleźć pewien klucz do uruchomienia bogatych wypowiedzi swoich rozmówców, jednocześnie pilnując, aby te wypowiedzi były jak najbardziej zbliżone do pytań zawartych w scenariuszu wywiadu, aby uniknąć sytuacji jednej ogólnej narracji bez zróżnicowania na konkretne parametry.

Z pewnością wady i zalety przedstawionej propozycji teoretycznej najlepiej ujawnią się podczas rzeczywistego przeprowadzenia samej analizy – na początek w formie pilotażowej. Wtedy wszystkie podniesione w podsumowaniu wątpliwości zostaną skonfrontowane z konkretnym zachowaniem rozmówców i ich reakcją na przedmiotowe zagadnienia. Wprowadzenie tej konkretnej metody może pozwolić na twórcze rozwinięcie zagadnień analizowanych w polskiej socjologii religii na przestrzeni lat oraz otworzyć się na środowiska do tej pory

nie w pełni odkryte. Do takich z pewnością zalicza się bogata i kontekstowa religijność senioralna, co do której są co prawda podejmowane inicjatywy badawcze, ale brakuje wypracowania konkretnej propozycji teoretycznej, która byłaby związana z polskim wkładem do analizy socjoreligijnej.

BIBLIOGRAFIA

- Chaim, W. (2012). (Wielo)wymiarowość religijności. *Studia Psychologica*, 12, 2, 55–94.
- Choczyński, M. (2018a). Quasi-terapeutyczna funkcja wywiadu częściowo ustrukturyzowanego w odniesieniu do badań własnych. Rola i znaczenie dobrej relacji w wywiadzie socjologicznym. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 14, 4, 150–170.
- Choczyński, M. (2018b). Religijność senioralna w kontekście dobrostanu społecznego. W: I. Borowik, S. Grotowska, P. Stawiński (red.), *Religia wobec wyzwań współczesności z perspektywy nauk społecznych* (s. 19–35). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Ciupak, E. (1961). *Kultura religijna wsi. Szkice socjologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- Ciupak, E. (1981). *Socjologia religii*. Warszawa: IWZZ.
- Czyżewski, M. (2013). Socjologia interpretatywna i metoda biograficzna: przemiana funkcji, antyesencjalistyczne wątpliwości oraz sprawa krytyki. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 9, 4, 14–27.
- Grotowska, S. (2007). Religia w świecie wyobrażonym starego człowieka. W: M. Libiszowska-Żółtkowska (red.), *Religia i religijność w warunkach globalizacji* (s. 309–323). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Grotowska, S. (2011). *Seniorzy w przestrzeni publicznej. Kapitał społeczny uczestników wspólnot, ruchów i stowarzyszeń katolickich*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Kaźmierska, K. (2012a). Wprowadzenie (Rozdział 1). W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów* (s. 17–30). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Kaźmierska, K. (2012b). Wprowadzenie (Rozdział 2). W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów* (s. 107–121). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Kaźmierska, K. (2013). Badania biograficzne w naukach społecznych. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 9, 4, s. 6–10.
- Kaźmierska, K., Waniek, K. (2020). *Autobiograficzny wywiad narracyjny. Metoda – technika – analiza*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kohli, M. (2012). Biografia: relacja, tekst, metoda. W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów* (s. 125–137). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Kurtyka-Chałas, J. (2014). *Starość i jej oblicza. Wybrane psychologiczne aspekty funkcjonowania osób starszych*. Lublin: Libropolis.
- Libiszowska-Żółtkowska, M. (1991). *Postawy inteligencji wobec religii – studium socjologiczne*. Warszawa: IFiS PAN.
- Mariański, J. (2018). *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988–1998–2005–2017* (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Miszczak, E. (2008). Religia w życiu seniorów we współczesnej Polsce. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio I, Philosophia-Sociologia*, 33, 175–186.
- Piowowski, W. (1975). Operacjonalizacja pojęcia „religijność”. *Studia Socjologiczne*, 4, 151–174.
- Piowowski, W. (1977). *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym. Studium socjologiczne*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Piowowski, W. (1978). Polska socjologia religii w okresie powojennym. Kierunki, metody i problematyka badań. *Collectanea Theologica*, 48, 4, 35–70.
- Piowowski, W. (1996). *Socjologia religii*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Potocki, A. (2014). Problem polskiej wiary. Uwagi socjologa. *Colloquia Theologica Ottoniana*, 1, 35–57.
- Rumun, A. (1981). Ludzie starsi we wspólnocie ludzkiej. W: B. Dąbrowski (red.), *Ludzie chorzy i starsi w Kościele* (s. 81–90). Warszawa: ATK.
- Rydz, E., Tychmanowicz, A. (2019). *Religijność seniorów. Uwarunkowania i funkcje*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Schütze, F. (2012). Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne?. W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów* (s. 141–278). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Socha, P. (1983). Zakres znaczeniowy pojęcia religijności a sposoby jego operacjonalizacji. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznawcza*, 9, 169–185.
- Stark, R., Glock, C.Y. (2012). Wymiary zaangażowania religijnego. W: W. Piowowski (red.), *Socjologia religii. Antologia tekstów* (s. 207–213). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Tutak, M.J. (2019). Zmiany w życiu religijnym seniorów we współczesnej Polsce. W: M.J. Tutak, T. Wielebski (red.), *Seniorzy wyzwaniem dla Kościoła w Polsce* (s. 261–280). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Walesa, C., Rydz, E. (2019). Religijność osób w okresie starości w ujęciu Czesława Walesy poznawczo-rozwojowej koncepcji religijności. W: M. Kielar-Turska (red.), *Starość. Jak ją widzi psychologia: siła umysłu w starości* (s. 513–536). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Woźniak, B. (2015). *Zaangażowanie religijne a zdrowie w starości. Mechanizmy zależności, wybrane wyniki badań*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zaręba, S.H., Zarzecki, M. (2018). Homo consumens, homo eligens, homo creator – procesy fragmentyzacji życia religijnego w zbiorowości młodzieży akademickiej. W: S.H. Zaręba, M. Zarzecki (red.), *Między konstrukcją a dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017* (s. 9–26). Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne.
- Zarzecki, M. (2010). Religijność w dynamice zmian. Pluralizm i heterodoksja religijna Polaków. *Ateneum Kapłańskie*, 155, 2(609), 247–255.

THE USE OF DISCURSIVE INTERVIEWS AND LIFE STORIES (AUTOBIOGRAPHIES)
IN THE METHODOLOGY OF RESEARCHING SEIGNEURIAL RELIGIOSITY

The aim of this text is an attempt to develop the research tools known from the classic methodological findings of Władysław Piwowski (parameters of religiosity) and to adjust them to qualitative methods of analysis. It is necessary to combine several theoretical and methodological perspectives here. Taking into account the specific features of senior religiosity, the implication of such solutions will allow for the deepening and real reflection of the specificity of religiosity of this community as well as regarding the experience of elderly people and the influence of contamination of that time on declarations of faith and the definition of self-religiosity. The concepts of an interview, a research situation and the concept of autobiographical narratives are strongly emphasized in the methodological literature, therefore it may be tempting to introduce these solutions in future analyzes and research projects.

Keywords: religiosity, seniors, methodology of socio-religious research, senior religiosity, Władysław Piwowski

Zgłoszenie artykułu: 8.02.2022

Recenzje: 23.02.2022

Rewizja: 25.02.2022

Akceptacja: 28.02.2022

Publikacja online: 30.09.2022

Łucja Michalina Kapralska*

ORCID: 0000-0003-3125-0603

AGH Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie

MATKA I CÓRKA WOBEC WOJENNEJ APOKALIPSY W ŚWIETLE KSIĄŻKI ANNY JANKO *MAŁA ZAGŁADA*: TRAUMA, PAMIĘĆ, POSTPAMIĘĆ

Artykuł nawiązuje do książki Anny Janko *Mala Zagłada*. Jego celem jest przedstawienie, jak tragiczne, choć nieprzeżyte osobiste wydarzenia wpływają na życie kolejnego po bezpośrednio doświadczającym traumy pokolenia. Matka autorki, będąc dzieckiem, jako jedna z nielicznych przeżyła wojenną masakrę we wsi Sochy na Zamojszczyźnie i całe życie zmaga się z zapamiętanym okrucieństwem tamtych wydarzeń. Jej córka zna wojnę tylko z opowieści matki, przez międzypokoleniowy przekaz pamięci, ale doświadcza podobnych do matki syndromów. Narracja literacka okazuje się remedium na doznaną traumę obu pokoleń – doświadczonego bezpośrednio wojną i pokolenia postpamięci. Relacjonując losy matki, Janko stawia się w pozycji potomka ocalałych, ale też ofiary, która musi zmierzyć się z tą odziedziczoną traumą. Ponadto, jako że pamięć społeczna o wojnie jest obecnie zdominowana przez inne narracje, książka Anny Janko wyprowadza wspomniane wojenne wydarzenia z marginesu pamięci społecznej.

Słowa kluczowe: trauma, pamięć, postpamięć, przekaz międzypokoleniowy, zagłada

WPROWADZENIE

W roku 2015 Wydawnictwo Literackie opublikowało książkę pt. *Mala Zagłada*¹. Pisarka i poetka Anna Janko przedstawia w niej, jak sama pisze, historię pewnej apokalipsy – dokonanej przez Niemców 1 czerwca 1943 roku zagłady wsi Sochy na Zamojszczyźnie. Mieszkańcami tej wsi byli przodkowie pisarki: dziadkowie, matka i jej rodzeństwo. Tragiczne doświadczenia matki pisarki, której udało się przeżyć „małą zagładę” znanego jej świata, są podstawą opowieści zawartej w książce. Jednak to nie historia zajmuje w niej pierwsze miejsce, choć poświęcono jej w różnym kontekście wiele miejsca. Bohaterkami są doświadczona przez wojnę matka oraz córka, która, choć urodzona w kilkanaście lat po

* Katedra Studiów nad Społeczeństwem i Technologią, AGH Akademia Górniczo-Hutnicza, ul. Gramatyka 8a, 30-071 Kraków; e-mail: lkaprals@agh.edu.pl

¹ Anna Janko, *Mala Zagłada*, Kraków 2015. Książka Janko spotkała się z głośnym odzewem. Była wielokrotnie recenzowana, nie tylko jako utwór literacki, ale też jako literackie świadectwo czasu wojny. Por. (Nijakowski, 2015; Tomczok, 2015); analizy traumatycznego przekazu historii zawartej w książce dokonali m.in.: K. Wądolny-Tatar (2015), Burnatowski (2015).

wojnie, odczuwa tragizm historii rodziny jako własne dojmujące doświadczenie. To ona jest narratorką opowieści i pokazuje, jak pamięć jednego pokolenia warunkuje doświadczenie kolejnej generacji. Szerszym tłem narracji autorki są inne „małe zagłady”, jakich ludzkość nieustannie doświadczała i doświadcza, oraz postawy jednostek, tak ofiar, jak i sprawców, w obliczu tych ekstremalnych sytuacji.

Niniejszy artykuł odnosi się do zarysowanego powyżej procesu dziedziczenia traumy poprzez mechanizmy postpamięci. Pojęciami kluczowymi są tu pamięć (matki) i postpamięć (córci) oraz trauma, którą obie z różnych powodów – choć u jej podłoża leży to samo wydarzenie – doświadczały i współdzieliły. Ukazany jest także świadomy wysiłek „pokolenia dorastającego w cieniu wojny” podjęty w celu uwolnienia tak matki jak i siebie od wspomnień tragicznych przeżyć. Te zagadnienia w zasadzie organizują strukturę artykułu.

Mala Zagłada niesie ze sobą bogactwo wątków tematycznych, których nie sposób podjąć w jednym artykule². Autorka, będąc świadoma wielu możliwości interpretacyjnych utworu Anny Janko, proponuje analizę, koncentrującą się, zgodnie z tytułem na wzajemnych relacjach matki i córki w kontekście uwikłania w historię, która boleśnie dotknęła oba pokolenia.

PAMIĘĆ, POSTPAMIĘĆ, TRAUMA

Problem pamięci jest w ostatnich dziesięcioleciach stale obecny we współczesnym dyskursie naukowym. Interesują się nim przedstawiciele nauk społecznych i politycznych, historycy, terapeuci, psychologowie i lekarze, literaturoznawcy i kulturoznawcy – z właściwej dla siebie perspektywy. Ów „dyskurs memorialny” (Rybicka, 2002, s. 19) wydaje się przybierać na sile wraz postępującymi przemianami społecznymi i modernizacją, które wypierają z naszej świadomości przeszłość. Jak pisał badacz tej problematyki Pierre Nora, „Tak dużo mówimy o pamięci, ponieważ niewiele jej zostało” (Nora, 2009, s. 1). Encyklopedyczna definicja pamięci określa ją jako proces psychiczny polegający na gromadzeniu, przechowywaniu i odtwarzaniu informacji poprzez rozpoznawanie i przypominanie (Marcinek, 2003, s. 649). W jednostkowym wymiarze pamięć odnosi się do doświadczenia konkretnej osoby; wydarzeń, w których uczestniczyła czynnie lub biernie jako świadek. W tak rozumianą pamięć zaangażowane są emocje, subiektywizm w ocenie doświadczanych wypadków, ich świadoma bądź nieświadoma selekcja (Baldys, 2016, s. 7). Socjologia i nauki pokrewne interesują się nie tyle psychologicznymi mechanizmami pamięci jednostkowej, ile jej aspektami społecznymi – na przykład rolą pamięci w budowie tożsamości jednostki:

Pamięć-wspomnienie, rekonstruująca doświadczenie przeszłości, pozwala przede wszystkim badać pamięć w jej indywidualnym, jednostkowym wymiarze, którego poznanie pozwoli skupić się na rekonstrukcji mentalności „podmiotu pamiętającego”, a więc na poznaniu czyjś świat (Kaniowska, 2003, s. 57, 58).

Takie rozumienie pamięci bliskie jest temu, co Kaja Kaźmierska nazywa „biograficznym wymiarem pamięci, którego nośnikiem są jednostki” (Kaźmierska, 2008, s. 82). Używane

² Sam tytuł utworu – *Mala Zagłada* – nie jest przypadkowy i może być interpretowany jako akt włączenia się w dyskurs dotyczący Shoah. Analiza tego aspektu książki wykracza poza ramy tematyczne niniejszego artykułu.

jest także – za Janem Assmanem, wyznaczającym nowe perspektywy w badaniach nad pamięcią, pojęcie „pamięć komunikatywna” – dotycząca przeszłości doświadczanej przez podmiot i „pamięć kulturowa” – podtrzymywana przez formację kulturową i przekazy zinstytucjonalizowane (Assman, 2008, s. 66–67). W kontekście niniejszej pracy warto podkreślić ów komunikacyjny wymiar pamięci. Obejmuje on wspomnianie przeżytych doświadczeń i przekazywanie ich w ramach interakcji z innymi, w tym – podczas międzygeneracyjnego nieformalnego przekazu pamięci (Assman, 2009, s. 66–71). Inny aspekt pamięci jednostkowej to jej związki z pamięcią społeczną, gdyż według cytowanej powyżej Katarzyny Kaniowskiej, obie te formy pamięci pozostają ze sobą w związku i nie można ich badać w całkowitym oderwaniu (Kaniowska, 2003, s. 58). Socjologia definiuje pamięć społeczną jako zespół wyobrażeń o przeszłości grupy, a także wszystkie postaci i wydarzenia z tej przeszłości, które są upamiętniane, oraz formy tego upamiętniania (Szacka, 2000, s. 52). Jak pisze Marian Golka:

Bez wątpienia istnieją analogie pomiędzy pamięcią indywidualną a pamięcią społeczną [...] Najprościej uznać, że pamięć indywidualna jest cechą naszego „ja” w liczbie pojedynczej, zaś pamięć społeczna jest cechą różnych naszych „my” (Golka, 2009, s. 11).

Jednym z pierwszych badaczy, który zwrócił uwagę na te dwa aspekty pamięci, był Maurice Halbwachs, autor pracy *Społeczne ramy pamięci*. Pamięć według niego jest aktem jednostkowym wprawdzie, ale silnie uwarunkowanym społecznie, poprzez związki pamiętającego z grupą, jej zasobami wiedzy i pamięci, interesami. Treść pamięci jest społeczna o tyle, o ile wywodzi się ze społecznego doświadczenia i jest przekazywana w toku komunikacji między członkami grupy/grup, do których jednostka należy (Halbwachs, 228, s. 5). Jednym z jej rodzajów jest pamięć rodzinna. Interpretując Halbwachsa, Astrid Erll pisze, że jest to pamięć międzypokoleniowa:

W wyniku powtarzalnego przywoływania przeszłości danej rodziny (zazwyczaj w formie przekazywanych ustnie historii, opowiadanych podczas rodzinnych spotkań) jednostki, które nie doświadczyły osobiście tej przeszłości, mogą uczestniczyć w pamięci o niej. W ten sposób odbywa się wymiana żywych wspomnień między świadkami a potomkami (Erll, 2018, s. 39).

W tym kontekście umieścić można koncepcję postpamięci autorstwa Marianne Hirsch. Międzypokoleniowy przekaz kulturowy powoduje, że świadomość przeszłych wydarzeń jest właściwa nie tylko pokoleniu, które ich doświadczało, ale też jego następcom. Tak tworzy się postpamięć – odtwarzana empatycznie wiedza o przeszłości, niejako z drugiej ręki, otrzymana wraz z bogactwem emocji od swoich przodków, stanowiąca „przedłużenie” pamięci świadków i uczestników minionej rzeczywistości, ale kształtująca czyjeś myślenie i wiedzę o sobie i o świecie (Hirsch, 2001, s. 28–36). Postpamięć to pamięć „pokolenia po” – kolejnego – po generacji naocznych świadków i uczestników traumatycznych zwykle wydarzeń, „które to pokolenie dorasta przytłoczone wspomnieniami ojców, i jest zdominowane przez narracje, które poprzedzały czyjeś narodziny lub czyjaś świadomość” (<https://www.postmemory.net>). Hirsch zastosowała to pojęcie do analizy sytuacji potomków osób ocalałych z Holocaustu, wydaje się jednak, że może ono znaleźć zastosowanie w eksploracji innych traumatycznych wydarzeń.

Pamięć społeczna, jak się wydaje, nie tworzy uporządkowanej całości, jak to ma miejsce w przypadku historii. Przypomina raczej rodzaj zróżnicowanego pod względem zawartości

archiwum, z którego w razie potrzeby podmioty się nim posługujące wydobywają na światło dzienne przydatne treści. Stąd wybiórczy charakter pamięci społecznej, gdzie jak pisze Barbara Skarga „pamiętanie, zapomnienie i przypominanie są w nieustannej grze” (Skarga, 1995, s. 9). Wydarzenia traumatyczne, będąc częścią pamięci jednostkowej, podlegają „indywidualizacji i prywatyzacji pewnych treści pamięci, które – pozostając w świadomościach indywidualnych – znikają z optyki społecznej, co odbiera pamięci wymiar społeczny” (Golka, 2009, s. 144). Selektywność pamięci jest też rezultatem procesów niezależnych od pamiętających jednostek – popularności jednych i popadnięcia w niepamięć innych treści, co może być pochodną polityki pamięci prowadzonej przez czynniki oficjalne, w której w zależności od swoich potrzeb przywołują takie, a nie inne narracje o przeszłości.

TRAUMA I WYDARZENIE TRAUMATOGENNE

Obecne w tytule pojęcie traumy jest definiowane jako emocjonalna odpowiedź i zarażeniem efekt szczególnych doświadczeń, które przekraczają możliwości adaptacyjne człowieka i kreują stan wymagający interwencji specjalistów (Mielczarek-Żejmo, 2005, s. 7). Trauma, stanowiąc początkowo przedmiot badań i praktyk przedstawicieli medycyny, a szczególnie psychiatrii, okazała się przydatna także w naukach społecznych³. Na ich gruncie jest stosowana do opisu reakcji jednostek na traumatogenne aspekty rzeczywistości społecznej, to znaczy takie, które zawierają potencjalny ładunek traumatyczny, na przykład śmierć, zagrożenie życia własnego bądź innych osób (Mielczarek-Żejmo, 2005, s. 8). Istotna jest tutaj osobista perspektywa – traumatyczne jest zdarzenie uznane za takie przez osobę, która go doświadcza. Z socjologicznego punktu widzenia traumą może być na przykład gwałtowna zmiana społeczna (Sztompka, 2000); dla psychologii ważna jest konieczność udzielenia pomocy osobom dotkniętym traumami zarówno osobistymi (np. przemoc, gwałt), jak i zdarzeniami, których doświadczają całe zbiorowości (klęski żywiołowe, kataklizmy). Traumatyzujący charakter mają wszelkie akty masowej przemocy – zamachy terrorystyczne, uliczne strzelaniny, wydarzenia wojenne. Te ostatnie są jednymi z najsilniejszych czynników traumatogennych. Strach i obcowanie ze śmiercią oraz przemocą na masową skalę podczas działań wojennych powodują silne traumy tak u ludności cywilnej, jak i dokonujących ich żołnierzy. Traumatyczne doświadczenia żołnierzy powracających z wojny w Wietnamie stały się w latach 80. XX wieku podstawą do zdiagnozowania u nich zespołu stresu pourazowego (PTSD – *Post-Traumatic Stress Disorder*) (Makara-Studzińska et al., 2012, s. 109), które to określenie weszło od tego czasu na trwałe do medycyny, psychologii i psychiatrii. Zespół stresu pourazowego obejmuje „doświadczenie, bycie świadkiem lub stanięcie w obliczu wydarzenia albo wydarzeń, które obejmowały śmierć, poważny uraz lub ich zagrożenie albo też zagrożenie fizycznej integralności danej osoby lub innych [...], intensywny lęk, bezsilność lub przerażenie” (Pawlikowska-Łagód, 2020). Warto tu wspomnieć, że podobne symptomy reakcji jednostek w obliczu okropności wojny i innych dramatycznych wydarzeń nie

³ Kierunki badań na traumą i jej wielorakie pozamedyczne ujęcia prezentuje Tomasz Łysak w artykule *Trauma – od genealogii pojęcia do studiów nad traumą* (2015).

są domeną naszych czasów, lecz są stale obecne w dziejach ludzkości i odnotowywane już od czasów starożytnych (Pruško, 2019). Podobne (ale nie tożsame) zjawisko badał i opisał już w pierwszych latach powojennych profesor Antoni Kępiński wraz ze swoim zespołem (m.in. prof. Marią Orwid) jako „syndrom obozu koncentracyjnego” (Nowak i Łucka, 2014, s. 86). Innym badanym syndromem pozostającym w związku z doświadczeniem wojennym Polaków był „kompleks wojny” opisywany przez Stefana Baleya na podstawie jego badań wśród młodych Polaków w roku 1945. Baley (1948, s. 6–10) wskazywał na jego następujące cechy: poczucie winy wobec tych, którzy zginęli, skłonność do płaczu i ogólna drażliwość, afrozja (mówienie bardzo ciche, względnie ograniczone do kilku osób), sny koszmarne, lękowe, ogólna lęklivość, onieśmienie oraz podejrzliwość dzieci w stosunku do obcych osób, zdominowanie słownictwa dzieci przez wyrazy opisujące wojnę i towarzyszące jej zjawiska, takie jak głód, alkoholizm, prostytutka. Ważny aspekt diagnozowanych przez Baleya traumatyzujących stanów stanowił fakt, że były one doświadczane w młodym wieku. Jako trauma dzieciństwa stają się podstawą największych kryzysów biograficznych, stanowiąc potencjalne źródło nerwic oraz upośledzenia społecznego i emocjonalnego oraz wpływając niszcząco na późniejsze życie osób, które ich doświadczyły (Popiel, 2010).

MATKA I CÓRKA – TRAUMA DOŚWIADCZONA, TRAUMA ODZIEDZICZONA

Przywołane powyżej pojęcia znajdują zastosowanie w analizie przypadku będącego kanwą narracji w omawianej książce. Trauma głównej bohaterki opowieści Teresy Ferenc wiąże się z doświadczoną przez nią w dzieciństwie zagładą rodzinnej wsi na Zamojszczyźnie. 1 czerwca 1943 roku do Soch przybyła niemiecka ekspedycja karna w odwecie za pomoc, jakiej mieszkańcy wioski rzekomo udzielili partyzantom. Niemcy otoczyli wieś, obsadzając zbocza doliny, w której położone są Sochy, i rozpoczęli metodycznie mordować ludność i podpalać domy. Akcja spowodowała śmierć całych rodzin, od niemowląt do starców. Po wycofaniu się wojska nadleciały samoloty, które dopełniły zagłady wsi, zabijając tych, którzy ocalili. Liczbę ofiar masakry szacuje się na 181, 182, 183 lub nawet około 200 osób. Zginęła prawie połowa mieszkańców wsi, z zabudowań ocalały tylko trzy domy mieszkalne i dwie stodoły (por. Chrobaczyński, 2012).

Teresa (Renia) była najstarszym dzieckiem mieszkającego w Sochach małżeństwa Józefy i Władysława Ferenców. Dziewięcioletnia dziewczynka tego tragicznego ranka widzi ogień, płonąca wieś, słyszy strzały. Jest świadkiem śmierci ojca, potem na jej oczach zostaje zastrzelona matka. Dzieci (oprócz Tereni młodszy brat Jaś i siostra Krysia) cudem ocalały – jeden z Niemców, którzy wcześniej zastrzelili rodziców, powstrzymał drugiego przed zabiciem rodzeństwa. Udaje im się przeżyć drugi etap zagłady Soch – nalot samolotów, które dopełniają niszczenia wioski. Dzieci w ciągu jednego dnia tracą rodziców, sąsiadów, znaczną część bliskiej rodziny, a także dom, dobytek i cały dotychczasowy świat. Dalsze losy sierot to tułaczka od rodziny do rodziny (dziadków ze strony matki i ciotek w innej wsi na Zamojszczyźnie), to głód, poniewierka, pobyt w trzech sierocińcach, które były lepsze niż obojętna dalsza rodzina, doświadczenie dotkliwej samotności i straty oraz najgorsze, co może

przytrafić się dziecku – brak poczucia przynależności do kogokolwiek. Po wejściu w dorosłość Teresa próbuje dalej żyć, kończy szkołę, studia, zakłada rodzinę, jest matką dwóch córek. Pomimo pozorów normalności tragedia z 1943 roku towarzyszy całemu jej życiu, objawiając się w różny sposób. Świadkiem zmagania z traumą, a później narratorką opowieści o niej staje się starsza córka Anna, która od najmłodszych lat wchłania doświadczenie matki tak, że staje się ono niemal jej własnym. Jak pisze w książce: „Historia twojego dzieciństwa stała się rdzeniem mojego. Dlatego pamiętam ten dzień [zagłady Soch – przyp. Ł.K.], jakbym go sama przeżyła” (Janko, 2015, s. 10).

MATKA: TRAUMA I PAMIĘĆ

Tragiczne doświadczenia matki i jej pamięć o Sochach zostały przekazane córce Annie w transgeneracyjnej transmisji pamięci i stały się tworzywem *Małej Zagłady*. Narracja matki to przekaz doświadczenia biedy i głodu; opowieść o wstydzie żebrania „po ludziach” o jedzenie w czasie pobytu u babki i o chlebie z musztardą w domu dziecka. Jej osnową jest strach, który towarzyszy życiu matki od dnia zagłady Soch, wspierany koszmarami sennymi, które nie chcą odejść (Janko, 2015, s. 9–11). Według Janko, w dorosłej matce jest wciąż zraniona dziewięcioletnia Renia przeżywająca zagładę Soch na nowo (Janko, 2015, s. 99). Fabuła wydarzeń to smutek samotnego dziecka wypłakującego w dzieciństwie oczy z niewyobrażalnej tęsknoty za kimkolwiek bliskim (jak poetycko stan ten określa córka – matka jest „w płaczu zaklęta”) (Janko, 2015, s. 166). Dojrzała Teresa kompulsywnie wraca do przeszłości, obciążając swe najstarsze dziecko opowieściami o niej, lecz jako że „trauma dezintegruje pamięć” (Janko, 2015, s. 85), niektóre fakty myli i nie potrafi przedstawić ich linearnego obrazu. Raz utraciłszy dom, nie umie znaleźć własnego miejsca na świecie, zmieniając miasta zamieszkania (Katowice, Rybnik, Wrocław, Kołobrzeg, Sopot; od utraty domu w Sochach Renia, a później dorosła Teresa mieszkała w dziesięciu miastach). Matka bardzo często źle się czuje, nie może wstać z łóżka, cierpi na napady paniki i strachu w domu pełnym ludzi, choć z medycznego punktu widzenia nic jej nie dolega. Kiedy w wieku trzydziestu trzech lat zachoruje na serce, lekarze nie umieją znaleźć przyczyny, która dla córki jest oczywista – matka jest „chora na Sochy”. Uraz do oprawców Soch ma charakter trwały i nie mija mimo upływu lat – matka nie chce przebaczyć Niemcom (nie używa nazwy „naziści”, zawsze „niemcy” z małej litery), nie chce jechać do Soch i zobaczyć resztek swego domu, ale w Sopocie, gdzie po kolejnych zmianach miast osiada, znajduje miejsce, które przypomina jej Sochy (podobne wzgórze i las) i osiąga wreszcie „jaki taki spokój”. Jednak pamięta, co zdarzyło się w podobnym krajobrazie: „Stamtąd, tym gościńcem od strony Sopotu, nadjechali Niemcy. Tu gdzie stoją nasze bloki, była wieś” (Janko, 2015, s. 43).

Opisane powyżej symptomy charakteryzujące zachowanie bohaterki wpisują się wyraźnie w zespół stresu pourazowego. Wspomniany uprzednio syndrom reakcji na traumę przejawia się między innymi nawrotami traumatycznych wspomnień, koszmarami sennymi, przebłyskami dającymi poczucie ponownego przeżywania bolesnych doświadczeń (*flashback*), bezsennością, zachowaniami destrukcyjnymi, problemami z koncentracją, nadpobudliwością, wybuchami gniewu. Jest obecny w sytuacji urazu psychicznego, którego nie można było „przepracować” (Holas, 2020). Jak było wspomniane uprzednio, podobne objawy zaobserwowali po II wojnie światowej u swoich badanych polscy psychologowie i nazwali je „kompleksem wojny”. Tylko

nieliczni z tych, którzy ich doświadczyli, mogli uzyskać pomoc i poddać się uzdrawiającej terapii. Teresa Ferenc musiała znaleźć inną drogę. Staje się nią poezja. Pierwsze tomy zawierają wiersze pełne afirmacji życia i świadczą o „jakim takim spokoju”, który znalazła autorka. W 1979 roku publikuje tom *Wypalona dolina*, bardzo szczegółowy, odnoszący się do utraconego krajobrazu i przebytej traumy. Analitycy wierszy tego i późniejszych tomików poetki znajdują w nich trzy powtarzające się symbole: dom, matka, ogień, i wskazują na ich – między innymi – „rozliczeniowy” wobec soszańskiej apokalipsy charakter. Teresa Ferenc jest porównywana do Tadeusza Różewicza, zarówno ze względu na rodzaj poezji, jak i podobne doświadczenie leżące u podłoża ich twórczości. Autorka sama świadomie do jego twórczości nawiązuje choćby w dramatycznym w wymowie wierszu *Psalm prowadzonej na rzeź*⁴.

O tym, że sztuka może stać się remedium na traumę, pisał już Zygmunt Freud (por. Leys, 2015, s. 109–111). Wyrazić i opisać traumę to pozbawić ją niszczącego ładunku: „Ujęcie w narracyjne ramy sprawia, że siła jej oddziaływania nieuchronnie maleje, zmieniając się jedynie w relację o trudnej przeszłości” (Tabaszewska, 2010, s. 223). Mniej optymistyczna jest w tym względzie Ann Kaplan, autorka pracy *Trauma Culture*, która twierdzi, że traumy wyleczyć nie można, ale można uczynić z niej użytek, „przełożyć ją” tak, by zrozumieć spotykające nas katastrofy i nadać im sens, w którym to procesie kluczowe znaczenie ma sztuka (Kaplan, 2005, s. 19; za Lorek-Jezińska, 2018, s. 157). Podwójna narracja bohaterki – kompulsywna wobec świadka, jakim była córka, i świadome „przełożenie” swoich przeżyć na poezję można uznać za dwie strategie radzenia sobie z traumą wojny podjęte przez Teresę Ferenc.

CÓRKA: TRAUMA ODZIEDZICZONA I POSTPAMIĘĆ

Jak pisze Jacek Nowak, „ci, którzy wysłuchali narracji o tragicznych przeżyciach swoich bliskich, inkorporowali je do swego doświadczenia i tym samym stali się nosicielami [...] tragicznej pamięci o minionych zdarzeniach” (Nowak, 2011, s. 52).

Wspomnienia matki zostają włączone do narracji tożsamościowej córki na wiele sposobów. Pierwszym symptomem związku córki Anny z historią Soch jest strach, który towarzyszy jej życiu – przejęty od matki, która miewa koszmary senne, podobnie jak ona sama: „strach jest rodzajem pamięci [...]. Strach dziedziczny, przekazany w życiu prenatalnym, wyssany z mlekiem matki” (Janko, 2015, s. 9). To umieszczone na pierwszej stronie książki zdanie jest znaczące, a związana z nim semantyka: strach i przekaz traumy – są jej leitmotivem. Żyjąca w świecie bez wojny córka doświadcza syndromów podobnych do matczynych. Jednym z nich jest „uczulenie na Zamojszczyznę” – każdy przyjazd do rodziny tam mieszkającej jest okupiony wysypką na całym ciele. Kolejny przejaw traumy przeniesionej to samotność: mając rodziców, dziewczynka doświadcza jej w dojmujący sposób, zdradzając niekiedy objawy choroby sieroczej; przebywając z dala od rodziny kołysze się jak dzieci z domu dziecka (Janko, 2015, s. 195). Podobnie jak matka nie lubi języka niemieckiego (jedeny przedmiot w liceum, z którego była zagrożona), podobnie jak matka ma poczucie „bycia nie u siebie”,

⁴ Zob. S. Chczyński, *Ogniopis w wyborze*. Pobrano z: <https://www.latarnia-morska.eu/pl/port-literacki/546-teresa-ferenc-ogniopis-wybor-wierszy-wyd-nowy-wiat-warszawa-2009> [19.11.2020]. Por. także: K. Kuczyńska-Koschany, *Recenzja rozprawy doktorskiej pani mgr Aleksandry Pawlik-Kopek „Rzeczy pierwsze w poezji Teresy Ferenc”*. Pobrano z: https://www.kul.pl/files/1404/aleksandra_pawlik-kopek/recenzja_rozprawy_doktorskiej_mgr_aleksandry_pawlik-kopek.pdf [18.11.2021].

stąd ciągle przeprowadzki, jakby chciała uciec, zanim się coś złego stanie: „ta łatwość tracenia, trudność pozostania w miejscu, jakbym nie ufała otoczeniu – uciekać, uciekać – nauczyłam się tego od was w dzieciństwie i teraz nie potrafię inaczej” (Janko, 2015, s. 171).

Córka, obserwując u siebie, a później wspominając te syndromy, jest świadoma odziedziczonej traumy. Stała się jej ofiarą na wiele sposobów. Przede wszystkim bezpośrednio, w ramach codziennych międzypokoleniowych relacji, w wyniku przekazu w ramach pamięci rodzinnej. Jest to klasyczny mechanizm wytwarzania postpamięci, z jej emocjonalnym, często obciążającym charakterem, co oddaje cytat: „Matko nawet nie wiesz, jakie miałam dzieciństwo. Uszkodzone w pewnym sensie. Urodziłaś mnie dwanaście lat po wojnie i w cieniu tej wojny rosłam” (Janko, 2015, s. 86). Była też inna droga: autorka w wielu miejscach daje wyraz przekonaniu, że odziedziczyła traumę w ramach komórkowej transmisji międzypokoleniowej, która powoduje, że przeżycia poprzednich pokoleń pozostawiają w nas ślady: „Geny te same, zapamiętały doświadczenie przodków i się odzywają porozumiewawczo. Traumę się dziedziczy jakimś epigenetycznym trybem” (Janko, 2015, s. 193–194). Gdy jako dorosła osoba odwiedza Sochy i ogarnia ją płacz, nad którym nie może zapanować, pisze: „Tak pomyślałam, że to nie moje łzy, że to geny płaczą” (Janko, 2015, s. 19)⁵. Jest w końcu jeszcze jeden aspekt niszczącej siły traumatycznego przekazu – córka podkreśla swoje zagubienie, gdy musi być „matką swojej matki”, patrzy na jej łzy i nie umie jako dziecko zareagować (Janko, 2015, s. 98). Istota socjalizacji polega na tym, że dorośli – rodzice – troszczą się o dzieci. W opisywanym przypadku mamy do czynienia z parentyfikacją, a więc odwróceniem ról dziecka i rodzica. Narratorka jest tego świadoma:

Czułam, że wymagasz szczególnej opieki. [...] Nakręciłam się na dzielność. Byłam dzieckiem podległym matce, musiałam jej słuchać, a zarazem matkowałam jej i bywałam większa od niej (Janko, 2015, s. 98).

Trudne doświadczenie bycia odpowiedzialną za matkę może mieć zgubny wpływ na proces dorastania i tworzenia własnego „ja” podmiotu doświadczającego tego procesu. W przypadku Anny Janko twórczość stała się drogą do budowania tożsamości, tę samą drogę wybrała wcześniej jej matka.

Przeżycia matki stają się w myśl logiki postpamięci nabytym, zapośredniczonym doświadczeniem córki. Jest ona „świadkiem zastępczym” (Syrnyk, 2017, s. 222), ale ta zastępczość nie umniejsza jej roli w procesie komunikowania pamięci. Świadek towarzyszy ocalałemu w opowieści, jest „świadkiem świadectwa”, oferuje gotowość stania się nośnikiem zarówno świadectwa, jak i traumatycznego wydarzenia (Feldman, 1992, s. 24, za Lorek-Jezińska, 2028, s. 157). Tak powstaje postpamięć: „traumatyczne doświadczenia są przekazywane w formie silnie nacechowanej narracji i jako takie stają się elementami pamięci kolejnego pokolenia (Skoczyła, 2016, s. 36). Chociaż nie doznana bezpośrednio, trauma dla córki jest tak głęboka, że może napisać: „Zabrałam ci twoją historię, mam, twoją apokalipsę. [...] Mam ją we krwi” (Janko, 2015, s. 242).

⁵ Intuicyjne przeświadczenia Janko potwierdza medycyna współczesna. Por. *Trauma dziedziczna. O pamięci komórkowej i przyszłości epigenetyki z prof. dr hab. med. Jadwigą Joško-Ochojską, kierownik Katedry i Zakładu Medycyny i Epidemiologii Środowiskowej SUM w Katowicach, rozmawia Monika Stelmach*. Pobrano z: <https://podyplomie.pl/psychiatria/30766,trauma-dziedziczna> [20.10.2021].

To współprzeżywanie traumy rodzi decyzję o napisaniu książki będącej świadectwem wzajemnej zależności losów matki i córki. Opowiedzenie o „małej zagładzie”, którą przeżyła matka i wtórnie doświadczyła rodzina, staje się dla córki obowiązkiem wobec przodków i następnych pokoleń:

To jest moja praca do wykonania, ważna dla ciebie teraz, gdy już zaczynasz zapominać, i dla moich dzieci, gdyby kiedyś przyszły mnie zapytać (Janko, 2015, s. 64).

Musimy to wyrozmawiać, przerozmawiać na wylot, żebyś koniec końców miała wreszcie spokój. Żebyś nie musiała zabierać jej na tamten świat. I żebym ja też się mniej bała w swoich snach (Janko, 2015, s. 86).

Postanowiłam te opowieści prenatalne sformułować, uzupełnić je wszystkim, czego się nasłuchałam w dzieciństwie i później, od ciebie i od innych i postanowiłam przewlec słowa przez groby moich przodków (Janko, 2015, s. 242).

Powyższe cytaty – jedno z wielu uzasadniających decyzję o napisaniu *Małej Zagłady* pokazują moment, w którym pamięć komunikacyjna oparta na międzygeneracyjnym przekazie między matką a córką ustępuje miejsca pamięci kulturowej. Ta ostatnia „wyłania się [...] w chwili, gdy pamięć komunikacyjna zaczyna wygasać. Jednym słowem, wraz z odchodzeniem świadków historii, upamiętnianie przeszłości zostaje przeniesione w obszar zewnętrzny: rytualny i materialny” (Saryusz-Wolska, 2009, s. 31). Matka zaczyna zapominać, należy do odchodzącego pokolenia bezpośrednich świadków. Córka przejawia aktywną postawę wobec odziedziczonej pamięci i chce ją podobnie jak swoje postpamięciowe doświadczenie traumy utrwalić i ocalić. Subiektywna narracja (Szmeja, 2014, s. 230) rozpisana na dwa głosy staje się poprzez książkę tekstem pamięci rozumianym jako „pozostające w kulturowym obiegu obrazy, teksty, filmy”, które „traktowane są jako podpowiedź (prompt), fragmenty, na których kanwie: [...] każda z jednostek snuje wspomnienia, czyli »przepracowuje« pamięć [...]” (Michałowska, 2012, s. 273).

To przepracowanie pamięci i przekazanie prawdy o rodzinnej „małej zagładzie” jest dla córki imperatywem, a zrodzona z niego opowieść literacka ma mieć siłę uzdrawiającą i stać się terapią dla obu dotkniętych traumą pokoleń.

PODSUMOWANIE

Książka Anny Janko została wydana w 2015 roku. Urodzona w latach 50. XX wieku autorka była już osobą dojrzałą, z dużym doświadczeniem literackim. Jako że pisarka rosła wraz z powieścią o Sochach, można przypuszczać, że musiał upłynąć czas potrzebny na poradzenie sobie z odziedziczoną traumą. Jak się wydaje, taka jest logika wspomnienia oraz zapominania, że doświadczywszy traumy, początkowo odsuwamy bolesne doświadczenie i żyjemy dalej. Dotyczyć to może obu generacji – pierwszej i generacji „post” – wszak Teresa Ferenc wróciła poprzez poezję do zagłady Soch po okresie względnej stabilizacji życiowej. Gotowość przetworzenia pamięci odziedziczonej w dzieło literackie oznacza, że nadszedł czas, by „przełożyć” traumę drugiego pokolenia i strona po stronie przekuć rodzinną historię we własną opowieść. Opublikowanie *Małej Zagłady* to znak, że obowiązek bycia świadkiem

pamięci został zrealizowany, a kolejne pokolenie może być wolne od powojennej traumy. Sztuka – twórczość – przynosi wyzwolenie.

Mala Zagłada funkcjonuje w obiegu kulturowym jako utwór prozatorski, ale także jako wspomniany uprzednio tekst pamięci i literacki dowód siły jednostkowej postpamięci. Pamięć społeczna jest bowiem lokowana nie tylko w archiwach publicznych, dokumentach historyków i muzeach, ale także u „właścicieli pamięci”, jednostek, które – w różny sposób – stały się ofiarami historii. Ich pozycja jako ludzkich „nośników pamięci” jest szczególna – często nie stoi za nimi żadne świadectwo materialne, a jedynie ich doświadczenie, które poprzez przekaz międzygeneracyjny staje się częścią pamięci (postpamięcią) kolejnego pokolenia. W ten sposób w analizowanym przypadku córka staje się szczególnym świadkiem historii matki i historii Soch – świadkiem „z drugiej ręki”, „świadkiem zastępczym” dającym w częściowo autobiograficznej książce świadectwo tamtych wydarzeń i własnych „postpamięciowych” przeżyć. *Mala Zagłada* nie jest zgeneralizowaną opowieścią historyka, lecz bardzo osobistą opowieścią o doznanej apokalipsie, ową narracją subiektywną – poprzez doświadczenie matki, wtórne doświadczenie córki i w końcu poprzez artystyczną formę, którą ta opowieść przyjmuje. Autorka literackiej narracji o „małej zagładzie” jest świadoma swojej wielorakiej roli w tej opowieści: tak świadka, jak i nosicielki odziedziczonej traumy; ofiary matczynego przekazu i wydarzenia leżącego u jego genezy; córki, która pisze, by matkę przestała nękać pamięć, i pisarki, która pamięć ocala; w końcu – roli „literackiej terapeutki” swojego i matczynego życia.

Warto także zwrócić uwagę na inny aspekt tej opowieści o traumie, pamięci i postpamięci. Nie można bowiem nie odnotować, że książka Anny Janko wpisuje się w literacki i historyczny dyskurs o przeszłości, stając się Norowskim „miejsmem pamięci” i realizując obowiązek pamiętania i przypominania. Okrucieństwo i stopień zniszczeń, jakich doznały Sochy, stawia je w jednym rzędzie w miejscami takimi jak czeskie Lidice, które w 1942 roku Niemcy zrównali z ziemią w odwecie za zamach na protektora III Rzeszy Reinharda Heydricha, czy francuskie Oradour-sur-Glane, gdzie w lipcu 1944 roku dokonano masakry całej ludności, a wieś spalono. Jednak o ile los tych dwóch miejscowości jest znany, także za sprawą filmów i innych form upamiętniania (m.in. ruiny i muzeum w Oradour, pomnik dzieci z Lidic), to o Sochach wiedzą tylko nieliczni, głównie polscy badacze II wojny światowej (por. Jasiński, 2006). Losy dzieci Zamojszczyzny, których pomnik stoi w Zamościu, są obecnie znane głównie historykom; losy wsi polskich, z których 817 poddano pacyfikacji, niemal nie istnieją w narracji o II wojnie światowej w Polsce, a jeśli już, to głównie w pamięci lokalnej. Wieś nie zajmuje kluczowego miejsca w oficjalnej przestrzeni upamiętniania II wojny światowej (por. Nijakowski, 2015). W rezultacie dramatyczne wojenne dzieje jej ludności sytuują się na marginesie świadomości historycznej Polaków. W niewielkim stopniu zmieniło ten stan utworzenie Muzeum Martyrologii Wsi Polskiej w Michniowie, które stara się przywracać pamięć o tym aspekcie II wojny światowej w Polsce. Tragiczne wojenne losy wiejskich obszarów i ich mieszkańców to narracja niejako poboczna, podrzędna wobec bohaterstwa powstania warszawskiego, żołnierzy wyklętych, pamięci o ofiarach obozów koncentracyjnych – tematów stale obecnych w dominującym – jakże selektywnym – sposobie pamiętania o przeszłości wojennej. Należy oddać sprawiedliwość Annie Janko, że dokonując rozrachunku z traumą swoją i matki, wydobywa tę zmarginalizowaną narrację z niebytu zapomnienia i za pośrednictwem utworu literackiego (tzw. tekst pamięci) przywraca ją pamięci społecznej.

BIBLIOGRAFIA

- Assman, J. (2008). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywania i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Baldys, P. (2016). Wprowadzenie. W: P. Baltys, I. Jakimowicz-Ostrowska, J. Charuta Kojkoł (Red.), *Między pamięcią zbiorową a historią. Rekonstrukcje przeszłości w Europie Środkowo-Wschodniej* (s. 7–19). Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Baley, S. (1948). Psychiczne wpływy drugiej wojny światowej. *Psychologia Wychowawcza*, 1–2, 6–10.
- Burnatowski, J. (2015). Postpamięć, afekt, odpowiedzialność. Przypadek Małej Zagłady Anny Janko. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria*, XV, 231–235.
- Chrobaczyński, J. (2012). *Dramatyczny rok 1943. Postawy i zachowania społeczeństwa polskiego w rozstrzygającym roku II wojny światowej*. Rzeszów–Kraków: Instytut Pamięci Narodowej – Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej.
- Chyczyński, S. (2009). *Ogniopis w wyborze*. Pobrano z: <https://www.latarnia-morska.eu/pl/port-literacki/546-teresa-ferenc-ogniopis-wybor-wierszy-wyd-nowy-wiat-warszawa-2009> [19.11.2020].
- Erl, A. (2018). *Kultura pamięci*, przeł. A. Teperek. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Felman, Sh., Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Routledge, London.
- Golka, M. (2009). *Pamięć społeczna i jej implanty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Halbwachs, M. (2008). *Spoleczne ramy pamięci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hirsch, M. (2011). Pokolenie postpamięci. *Didaskalia: Gazeta Teatralna*, 8, 105, 28–36.
- Hirsch, M. (2021). *Postmemory*. Pobrano z: <https://www.postmemory.net/> [15.11.2021].
- Holas, P. (2020). *W głowach Polaków trwa wojna*. Pobrano z: <https://magazynkontakt.pl/holas-w-glowach-polakow-trwa-wojna/> [15.11.2021].
- Janko, A. (2015). *Mała Zagłada*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Jasiński, J. (2006). Zapomniane „Polskie Oradour”. *Tygodnik Powszechny*, 24.05. Pobrano z: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/zapomniane-polskie-oradour-130467> [10.11.2021].
- Kaniowska, K. (2003). Antropologia i problem pamięci. *Polska Sztuka Ludowa – Konteksty*. 3–4, 57–65.
- Kaplan E.A. (2005). *Trauma Culture: the Politics of Terror and Loss in Media and Literature*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Każmierska, K. (2008). *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z zagłady*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Kuczyńska-Koschany, K. (2016). *Recenzja rozprawy doktorskiej pani mgr Aleksandry Pawlik-Kopek „Rzeczy pierwsze w poezji Teresy Ferenc”*. Pobrano z: [recenzja_rozprawy_doktorskiej_mgr_aleksandry_pawlik-kopek.pdf \(kul.pl\)](https://www.kul.pl/recenzja_rozprawy_doktorskiej_mgr_aleksandry_pawlik-kopek.pdf) [14.01.2022].
- Leys, R. (2015). Freud i trauma. W: T. Łysak (red.), *Antologia studiów nad traumą* (s. 109–111). Kraków: TAIWPN Universitas.

- Lorek-Jezińska, E. (2018). Rocznicowe mobilizacje pamięci. Międzypokoleniowe projekty teatralne a trauma kulturowa. *Teksty Drugie*, 4, 152–169.
- Łysak, T. (2015). Trauma – od genealogii pojęcia do studiów nad traumą. W: T. Łysak (red.), *Antropologia studiów nad traumą* (s. 5–30). Kraków: TAIWPN Universitas
- Makara-Studzińska, M., Partyka, I., Ziemecki, P. (2012). Zespół stresu pourazowego – rys historyczny, terminologia, metody pomiaru. *Current Problems of Psychiatry*, 13, 2, 109–114.
- Marcinek, J. (kier. red.) (2003). *Nowa encyklopedia powszechna A–Z*. Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa.
- Michałowska, M. (2012). *Foto-teksty. Związki fotografii z narracją*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Mielczarek-Żejmo, A. (2005). Pojęcie traumy w naukach społecznych. *Kultura i Edukacja*, 1, 7–21.
- Nijakowski, L.M. (2015). *Rodzina apokalipsa. Recenzja książki Mała Zagłada Anny Janko, Kultura Liberalna*. Pobrano z: <https://kulturaliberalna.pl/2015/03/03/rodzina-apokalipsa-recenzja-ksiazki-mala-zaglada-anny-janko/> [1.10.2021].
- Nora, P. (2009). Między pamięcią i historią: Les Lieux de Memoire. *Tytuł Roboczy: Archiwum*, 2, 4–12.
- Nowak, J. (2011). *Spoleczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Nowak, P., Łucka, I. (2014). Młody Polak po doświadczeniach wojennych. Siła transgeneracyjnej transmisji traumy. *Psychiatria i Psychologia Kliniczna*, 2, 84–88.
- Pawlikowska-Łagód, K. (2020). *Zespół stresu pourazowego (PTSD) – przyczyny, objawy, leczenie*. Pobrano z: <https://www.medonet.pl/choroby-od-a-do-z/choroby-i-zaburzenia-psychiczne,zespol-stresu-pourazowego--ptsd---przyczyny--objawy--leczenie,artykul,1587435.html> [26.01.2022].
- Popiel, A. (2015). *Trauma, stresor traumatyczny – czym jest uraz psychiczny?* Pobrano z: <https://www.mp.pl/pacjent/psychiatria/choroby/74803,trauma-stresor-traumatyczny-czym-jest-uraz-psychiczny> [10.10.2021].
- Pruśko, I. (2019). *PTSD i złożony zespół stresu pourazowego w nowej klasyfikacji ICD-11*. Pobrano z: *Psychologia w Praktyce*, <https://psychologiawpraktyce.pl/artykul/ptsd-i-zlozony-zespol-stresu-pourazowego-w-nowej-klasyfikacji-icd-11/> [26.01.2022].
- Rybicka, E. (2008). Miejsce, pamięć, literatura (w perspektywie geopoetyki). *Teksty Drugie*, 1–2, 19–32.
- Saryusz-Wolska, M. (2009). Wprowadzenie. W: M. Saryusz-Wolska (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Perspektywa niemiecka* (s. 7–40). Kraków: TAIWPN Universitas.
- Skarga, B. (1995). Tożsamość i pamięć. *Znak*, 5, 4–18.
- Skoczylas Ł. (2016). Pojęcie traumy i pseudopamięci w studiach pamięcioznawczych. W: A. Brzezińska, M. Fabiszak, M. Owsinski (red.), *Znaki (nie)pamięci. Teoria i praktyka upamiętniania w Polsce* (s. 29–46). Kraków: TAIWPN Universitas.
- Syrnyk, J. (2017). Postpamięć i świadkowie zastępczy a współczesne opisy tzw. konfliktu polsko-ukraińskiego. *Politeja*, 2 (47), 215–240.
- Szacka, B. (2000). Pamięć społeczna. W: Z. Bokszański (red.) *Encyklopedia socjologii* (s. 52–55), Warszawa: Oficyna Naukowa.

- Szmeja, M. (2014). Pamięć o przeszłości w kulturze śląskiej. *Studia Humanistyczne AGH*, 3, 13, 219–234.
- Sztompka, P. (2000). *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*. Warszawa: Wyd. ISP PAN.
- Tabaszewska, J. (2010). Trauma jako estetyczne, afektywne doświadczenie. Próba analizy „empatycznej wizji”. *Teksty Drugie*, 4, 221–234.
- Tomczok, M. (2015). Płacz genów. *Narracje o Zagładzie*, 1, 324–328.
- Trauma dziedziczona. O pamięci komórkowej i przyszłości epigenetyki z prof. dr hab. med. Jadwigą Joško-Ochojską, kierownik Katedry i Zakładu Medycyny i Epidemiologii Środowiskowej SUM w Katowicach rozmawia Monika Stelmach*. Pobrano z: <https://podyplomie.pl/psychiatria/30766,trauma-dziedziczona> [20.10.2021].
- Wądołny-Tatar, K. (2015). Epigeneza traumy. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Poetica*, III, 180–184.

MOTHER AND DAUGHTER IN THE FACE OF THE WARTIME APOCALYPSE
IN THE LIGHT OF ANNA JANKO'S BOOK *A LITTLE ANNIHILATION: A MEMOIR* –
TRAUMA, MEMORY AND POST-MEMORY

The article refers to the book by Anna Janko *A Little Annihilation: A Memoir* (Mała Zagłada) and its aim is to present how tragic events, although not experienced personally, affect the life of the next generation after directly experienced trauma. The author's mother, as a child, was one of the few who survived the war massacre in the village Sochy and struggles all her life with the remembered cruelty of those events. Her daughter knows the war only from her mother's storytelling, through the intergenerational memory message, but she experiences similar syndromes to her mother. The literary narrative turns out to be a remedy for the experienced trauma of both generations – directly suffered by the war and the post-memory generation. By reporting on her mother's fate, Janko puts herself in the position of a descendant of the survivors, but also of a victim who must face with this inherited trauma. Moreover, as the social memory of the war is currently dominated by other narratives, Anna Janko's book takes the mentioned war events out of the margins of social memory.

Keywords: memory, trauma, post-memory, intergenerational message, annihilation

Zgłoszenie artykułu: 27.01.2022

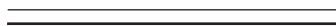
Recenzje: 29.03.2022

Rewizja: 5.04.2022

Akceptacja: 8.04.2022

Publikacja online: 30.09.2022

RECENZJE

Sidey Myoo*

ORCID: 0000-0001-6163-4742

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ARS ELECTRONICA 2021 – A NEW DIGITAL DEAL

Recenzja zawiera informacje dotyczące między innymi nagrodzonych i wyróżnionych prac z zakresu sztuki nowych mediów zaprezentowanych na Ars Electronica – Festiwalu Sztuki, Nauki i Społeczeństwa corocznie organizowanym w Linzu. Festiwal gromadzi tysiące artystów i artystek, interdyscyplinarnych naukowców, teoretyków sztuki i krytyków z całego świata – jest największą tego rodzaju wystawą wraz z konferencyjnymi wystąpieniami, gromadzącą najnowsze przykłady takiej sztuki, jak na przykład sztuka interaktywna, GPS art, bio art, sztuka sztucznej inteligencji i cyborgizacji lub muzyka elektroniczna. Festiwal Ars Electronica to również okazja do spotkań i wymiany poglądów pomiędzy osobami rozwijającymi lub tworzącymi teorię mediów, zainteresowanymi cyberkulturą i sztuką elektroniczną. Prezentowane są tu również najnowsze osiągnięcia techniczne.

Słowa kluczowe: media, interaktywność, cyberkultura, Ars Electronica, sztuka nowych mediów

Ars Electronica – Festiwal Sztuki Nauki i Społeczeństwa, który odbył się w Linzu w dniach 8–12 września 2021 roku, powrócił w znacznej części do formuły stacjonarnej, choć w kilkudziesięciu miastach na świecie pozostały wystawy lub wydarzenia artystyczne, co wyniknęło z doświadczenia z pandemicznego roku 2020 – usieciowienia festiwalu i nadania mu dodatkowo międzynarodowego charakteru. Do konkursu zgłoszono 3158 projektów artystycznych z 86 krajów i zaprezentowano 750 artystek oraz artystów z 34 krajów. Główną przestrzenią wystawienniczą, gdzie zgromadzono większość prac, podobnie jak w zeszłym roku, był ogród i budynek Uniwersytetu Johanna Keplera. Tam również odbył się Big Concert Night oraz gala wręczenia nagród, w tym statuetek Golden Nica wraz z kwotą 10 tysięcy euro w każdej z tegorocznych kategorii. Przyznano także po dwa wyróżnienia w kategorii o wartości po 6 tysięcy euro oraz po dwanaście nagród honorowych. Niezależnie od powyższych w tym roku zapoczątkowano dwa inne konkursy: *Isao Tomita Special Prize* (5 tysięcy euro), z tym że nagroda ta będzie wręczana co dwa lata, oraz nagrodę ufundowaną przez austriackie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *Ars Electronica Award for Digital Humanity* (10 tysięcy euro). Ponadto przyznano dwie nagrody, każda po 20 tysięcy euro wraz z pamiątkową statuetką, w konkursie zainicjowanym w 2016 roku przez Komisję Europejską – Starts

* Pracownia Estetyki, Instytut Filozofii, Uniwersytet Jagielloński, ul. Grodzka 52, 31-044 Kraków; e-mail: michal.ostrowicki@uj.edu.pl

Prize: Grand Prize – Innovative Collaboration: Awarded for innovative collaboration between industry or technology and the arts (and the cultural and creative sectors in general) that open new pathways for innovation oraz Grand Prize – Artistic Exploration: Awarded for artistic exploration and art works where appropriation by the arts has a strong potential to influence or alter the use, deployment or perception of technology. Wręczenie nagród odbyło się ze skromniejszą niż dawniej oprawą artystyczną (gali towarzyszył tylko jeden performance), ale pojawiły się interesujące urozmaicenia, takie jak wykorzystanie robotycznego psa z Boston Dynamic, który pomagał przy wręczaniu nagród.

W omawianej edycji do konkursu można było przystąpić w czterech kategoriach: „Computer Animation”, „Artificial Intelligence & Life Art”, „Digital Music & Sound Art” oraz „u19 – create your world”. W pierwszej z wymienionych Golden Nica przyznano Guangli Liu za autorski film *When the Sea Sends Forth a Forest* (2020). Jest to ponaddwudziestominutowy film, zrobiony mieszaną techniką animacji, dotyczący toczony w drugiej połowie lat 70. XX wieku przez Czerwonych Khmerów wojny domowej w Kambodży, która pochłonęła od 1,5 miliona do 3 milionów ofiar. Obraz utrzymany jest w monochromatycznej szarości z drobnymi akcentami kolorystycznymi. Zastosowano tu animację polegającą na repetycji fragmentów kadru oraz wykorzystano materiały archiwalne. Film jest ponury i ciężki, trudno się go ogląda, głównie ze względu na sceny związane z reżimem komunistycznych morderców. Efekty wynikające z animacji wykorzystano do wzmocnienia ekspresji historycznej wiedzy: „Za pomocą symulacji w czasie rzeczywistym, generowanej przez silnik gry oraz prezentacji 3D próbuje się zilustrować proces rekonstrukcji pamięci, którego zwieńczeniem jest wytworzenie subiektywnej wyobraźni, która wciąż wpływa na teraźniejszość. Nie można potraktować kilku istniejących archiwalnych zdjęć jako jedynych odniesień do wspomnień, które przedstawiają tak wielką tragedię. To duchy o charakterystycznych teksturach. Nie mówią własnym głosem, ale napotykają nasze spojrzenie w wirtualnej przestrzeni, która wyłania się, gdy zaglądamy głęboko w przeszłość” (<https://calls.ars.electronica.art/prix/winners/5750/>).

Pierwsze z wyróżnień w tej kategorii otrzymał film Bułgarki Venety Androvej (<https://venetaandrova.com/>) zatytułowany *AIVA* (2020). Animacja jest nieco „chropowata”, co powoduje wrażenie, że film pochodzi sprzed paru lat – jest statyczny. Fabułę tworzą ujęcia wykorzystujące nagrania z kilku perspektyw. Film jest jednak interesujący w warstwie konceptualnej. Podejmuje wątek feminizmu w czasach sztucznej inteligencji i podziału ról, pokazuje kobiecość wcielaną w sztuczną inteligencję, która ponownie zyskuje nierówną mężczyźnie, służalczą rolę: „Film skupia się na braku kobiecej perspektywy w dziedzinie sztucznej inteligencji oraz na tym, do czego to prowadzi – do świata, w którym algorytmy, które mają służyć ludzkim potrzebom, są przedstawiane jako kobiece. Czy jest to Siri, Alexa, Cortana, Samantha, Ai-Da czy AIVA – wszystkie istnieją, by być tam do twojej dyspozycji” (Stocker i Jand, 2021, s. 37). Główną postacią filmu jest malarka, która do tworzonego portretu mężczyzny domaga się modelu o archetypicznym ciele. Pokazując aspekt cielesności, Androva podkreśla, że ocenianie ciała nierzadko jest podstawą budowania opinii o człowieku. To genderowe „ukłucie” budzi świadomość, że wynikająca z filmu taka ocena męskości, która w oczywistym sensie jest negatywnym zachowaniem i wartościowaniem, nierzadko na zasadach niepisanego przyzwolenia jest stosowana w stosunku do kobiet. Odwrócenie „ról” ocenianego i ocenianej budzi ogólną refleksję nad wartościami takich ocen.

Drugie wyróżnienie otrzymał epicki film koreańsko-amerykańskiego artysty Ericka Oha *Opera* (2020), który wcześniej zdobył nominację do Oscara za 2021 rok w kategorii krótkometrażowego filmu animowanego. Jest to dziewięćminutowa opowieść z nastrojową muzyką o historii i naturze człowieczeństwa zrobiona w technice 8K, zamknięta w kadr z centralnie umieszczoną piramidą. Opowieść urzeka pod wieloma względami, każdy fragment piramidy pokazuje inną, związaną z człowiekiem treść. Są tam zarówno okrutne historie wojenne, jak i wzniosłość narodzin i śmierci, przedstawienie pracy, nauki, miłości lub władzy. Poszczególne fragmenty zamknięte w piramidzie co jakiś czas się zmieniają, więc odbiorca ciągle ma do czynienia z nową treścią. Sposób przedstawienia postaci i kolorystyka nawiązują do malarstwa Boscha, Michała Anioła i Botticellego: „Erick pozwala odbiorcom doświadczyć szeregu głębokich emocji: życia będącego pełnym nadziei, zabawy, przemyśleń, a jednocześnie będącego przerażającym i smutnym” (<https://calls.ars.electronica.art/prix/winners/5656/>). Trudno było się oderwać od tego filmowego obrazu, na którym mówczy ruch maleńkich postaci symbolicznie przypominał o historii i egzystencji człowieka.

W kategorii „Artificial Intelligence & Life Art” Golden Nica przyznano artystycznej grupie badawczej Forensic Architecture z Goldsmiths University of London. Ten artystyczno-naukowy projekt jest rozproszonym dziełem globalnym, w którym zbiera się i wykorzystuje dane na temat przemian atmosferycznych, w tym przypadku związanych głównie z trującymi chmurami lub dymami, badanymi na podstawie danych spływających z różnych ośrodków pomiarowych: „W swojej wieloaspektowej pracy *Cloud Studies* kolektyw badawczy Forensic Architecture analizuje szeroką gamę toksycznych chmur – emisji rozproszonych gazów wchłanianych przez populację roślin wskazującą na przestępstwa przeciwko środowisku lub inne narastające formy przemocy dokonujące się w powietrzu, niepozostawiające namacalnych śladów i stanowiące wyzwania dla społeczeństwa obywatelskiego” (Stocker i Jand, 2021, s. 67). Badania te wskazują na różne pochodzenie dymów, których źródłem mogą być na przykład działania wojenne lub zamieszki polityczne, a także nawozy sztuczne lub wyziewy fabryczne. Te szybko znikające i rozplywające się w powietrzu cząsteczki wnikają w atmosferę, glebę i wodę, zanieczyszczając je lub doprowadzając do nieodwracalnych uszkodzeń genetycznych, jak dzieje się to w wyniku działania herbicydów (np. glifosatu). Dzieło jest interesujące również z tego powodu, że wpisuje się w nurt powstających ostatnio na świecie prac, których geneza tkwi w technikach *net art* i *post-internet art*, a także wypływa z doświadczeń, jakie można wynieść z aktywistycznej działalności społecznej wykorzystującej sieć dla koncentrowania uwagi odbiorców na danej problematyce (Marchiori, 2013, s. 88–89). Tego rodzaju prace uruchamiają struktury społeczne, wykorzystując różne mechanizmy sieciowe, przez co wpisują się w aktualnie preferowany i najskuteczniejszy rodzaj promocji i komunikacji (Grau, 2003, s. 7). Źródłem dla tego rodzaju prac jest poczucie zobowiązania artystek/artystów do wykreowania interwencji dotyczącej danej problematyki społecznej, narodowej lub politycznej. Dzieje się to przez ukierunkowanie, koncentrację uwagi i przede wszystkim rozpowszechnianie wiedzy budzących zainteresowanie społeczne daną problematyką, umożliwiając szybki lobbying, aktualizację treści i reakcję odbiorców. Jak píše Domenico Quaranta, „wolność, jaką dzięki dostępowi do globalnej sieci daje *net art* poza wszelkim niszowym dyskursem, kontekst kwalifikujący *net art* jako sztukę oraz jej zdolność do nawiązywania kontaktu z szeroką, zróżnicowaną publicznością i konkurowania z innymi rodzajami wytworów kultury, tworzy wyjątkowy potencjał tej sztuki” (Quaranta, 2013, s. 110).

Pierwsze wyróżnienie w tej kategorii otrzymała praca urodzonego w Moskwie holenderskiego artysty Masharu *The Museum of Edible Earth* (2017), będąca „interdyscyplinarnym projektem, którego podstawą jest kolekcja próbek ziemi z różnych powodów spożywanej przez niektóre osoby na całym świecie” (Stocker i Jand, 2021, s. 77). Praca o globalnym zasięgu nawiązuje do zwyczajów etnicznych, rytuałów i tradycji. Była pozbawiona zagadnień technicznych, zwracała uwagę głównie na aspekt wystawienniczy. Projekt budził zainteresowanie niezwykłością, a także nieco szokował, co wynikało z zaproszenia do poczęstunku – aby przekonać się, jak smakuje ziemia. Kiedy spróbuje się pierwszy raz, trudno oderwać się od smakowania kolejnych porcji kaolinu, bentonitu, kredy, wapienia, ziemi okrzemkowej czy zwykłej gleby. Doznania opisuje się tradycyjnymi słowami, porównując smak na przykład łupka ilastego do anyżu, pomarańczy lub wanilii, co następnie można nanieść na ogólnie dostępny wykres smaków. Spędziłem tam więcej czasu, niż się spodziewałem, gdyż trudno było się oderwać od smaków ziemi.

Drugie wyróżnienie w tej kategorii uzyskała praca *TX-1* (2020), która powstała w ramach działalności *tranxxeno lab*, założonej przez Adriana Knoufa. W warstwie konceptualnej *TX-1* zawiera wartości genderowe i skupia się na osobach transpłciowych. Projekt polegał na wysłaniu na Międzynarodową Stację Kosmiczną (MSK) leków hormonalnych przyjmowanych podczas procesu transpłciowej przemiany. Interpretacja zawiera także postulat kosmicznej edukacji seksualnej związanej z potencjalnie spotkaniami obcymi gatunkami i pokazuje w ten sposób otwartość Ziemi na tego rodzaju doświadczenia. Warto dodać, że praca *TX-1* została wybrana przez MIT Media Lab Space Exploration Initiative do pierwszego międzynarodowego projektu polegającego na wysłaniu dzieła artystycznego na MSK. Wsparcia finansowego udzielił również fundusz badawczy Northeastern University (<https://tranxxenolab.net/>).

W kategorii „Digital Musics & Sound Art” Golden Nica otrzymał Alexander Schubert za pracę *Convergence* (2020). Dotyczy ona procesów poznawczych człowieka, poddaje się w niej pod dyskusję znany filozoficzny problem i próbuje się zbadać oraz zrozumieć, w jaki sposób powstająca w umyśle strukturalna rzeczywistość jest dekodowana i obrazotwórczo rozwijana przez mózg. Do artystycznego zobrazowania tego procesu wykorzystano sztuczną inteligencję opartą na sieci neuronowej. Program jest rodzajem systemu poznawczego, analizującego „styk” pomiędzy wybrzmiewającą muzyką a zmianami w zachowaniu człowieka. „System sztucznej inteligencji służy do umożliwienia tej zmiany w celu zakwestionowania stabilności i bezruchu tożsamości oraz modeli świata. Stara się wyeksponować wewnętrzną konstruktywność i w tym sensie działa jak urządzenie lustrzane. Odtwarza częściowe aspekty naszej percepcji i klasyfikacji, a przez swoje zmiany pozwala odbiorcy na odniesienie do procesów budowania własnego mentalnego świata” (<https://www.alexanderschubert.net/works/Convergence.php>). Efektem tego są graficzne przekształcenia postaci wykonawców przez inteligentną sieć neuronową, będące wyobrażeniem programu na temat związku pomiędzy brzmieniem a wykreowanym wyglądem muzyków.

Pierwsze wyróżnienie otrzymała praca zatytułowana również *Convergence*, ale autorstwa Douglasa McCauslanda. Jest to muzyczny duet, w którym ambisoniczny dźwięk kontrabasu przekształcany jest przez drugą osobę za pomocą pary kontrolerów zakładanych na dłonie. Artyści stwierdzają: „wypracowaliśmy zestaw oczekiwanych reguł, które rządziłyby wykonaniem, co pozwalało na niekiedy subtelne, a czasem wyraźne przesunięcia w naszych

muzycznych rolach. *Konwergencja* wykorzystuje również partyturę dźwiękową w połączeniu z wizualnymi wskazówkami, które są widoczne dla wykonawców na małym ekranie. Ostatecznie chaotyczny charakter pracy daje wykonawcom sprawność eksploracji zarówno sonicznych i performatywnych skrajności tego złożonego systemu, jak i liminalnych przestrzeni, które istnieją pomiędzy nimi” (<https://www.douglas-mccausland.net/convergence>). Praca jest skromna od strony warsztatowej, gdyż tego rodzaju prezentacje muzyczne nie są szczególną nowością. Jest przy tym minimalistyczna, co wynika z losowo przekształcanych, kakofonicznych dźwięków, i służy pokazowi technologii, której efektem działania jest dźwiękowy chaos, jak piszą sami artyści.

Drugie wyróżnienie otrzymała praca Rashina Fahandeya *A Father's Lullaby – Site-Responsive Audio Installations* (2019). Podejmuje ona wątek ograniczonego ojcostwa więźniów: „*Kołysanka ojca* podkreśla rolę mężczyzn w wychowywaniu dzieci i znaczenie ich nieobecności ze względu na różnice rasowe w systemie sądownictwa karnego i ich bezpośredni wpływ na dzieci, kobiety i społeczności o niższych dochodach. Projekt skupia się na marginalizowanych głosach nieobecnych ojców, zapraszając jednocześnie wszystkich mężczyzn do udziału w śpiewaniu kołysanek i dzieleniu się wspomnieniami z dzieciństwa” (<http://www.rashinfahandey.com/selected-projects#/a-fathers-lullaby/>). Ta wielokanałowa, interaktywna instalacja, mająca dodatkowo reprezentację w sieci, zawiera aksjologiczny aspekt polegający na braku informacji o ojcach więźniach. Jest oczywiste, że pozbawienie rodziny ojca jest najczęściej nieszczęściem, ale w tym przypadku warto byłoby zapytać, dlaczego tak się stało. Instalacja składa się z różnych dokumentów filmowych, przede wszystkim ukazujących śpiewających kołysanki ojców. Wszystko to zawiera dodatkową ekspresję płynącą z niepewności całego zdarzenia, łączącego (Zawojski, 2019, s. 58) przeciwstawne wartości, co pokazuje niejasność odnośnie do śpiewającego na ekranie mężczyzny, o którym nie wiadomo nic oprócz tego, że z jakiegoś powodu został osadzony w więzieniu. Jest to na swój sposób wyjątkowe doświadczenie estetyczne, gdyż przebijając się przez zewnętrzną warstwę wartości estetycznych, takich jak cierpienie, piękno i osamotnienie, intuicja wciąż zadaje innego rodzaju pytania, które również są przedmiotem zainteresowania, ale niekoniecznie współczucia.

W ostatniej kategorii, „u19 – create your world”, Golden Nica otrzymała grupa młodych twórców: Felix Senk, Emil Steixner i Max-Jakob Beer, za pracę *re-wire* (2021). Jest to szesnastokanałowy kontroler MIDI, w którym „wszystkie dźwięki nagrano samodzielnie za pomocą rejestratora terenowego, a pobierane są one z zainstalowanych komponentów. Zostały one oczywiście mocno zmienione i otrzymały oprawę muzyczną. Dzięki tej metodzie możliwe jest tworzenie dźwięków, których nie można wytworzyć za pomocą konwencjonalnych instrumentów” (<https://calls.ars.electronica.art/prix/winners/4538/>). Wystające kable, tak jak w dawnej centralce telefonicznej, powodują, że instrument wygląda oldskulowo i spektakularnie. Zapewne można go użyć nawet podczas koncertu, traktując jako bazę dla sampli, zmieniając brzmienie poprzez przełączenie kabli.

Nagrodę Award for Digital Humanity, ufundowaną przez austriackie Ministerstwo Spraw Międzynarodowych, otrzymał zespół redakcyjny *Climate Action Tech*, za pierwszy numer wydawnictwa *Branch Magazine: A Sustainable and Just Internet for All*. Tematyka jest ambitna, nieco futurologiczna, zapobiegliwie oceniająca między innymi sytuację ekologiczną, znaczenie rozwoju internetu w duchu wolnościowym i artystycznym. Ta szeroka formuła moim

zdaniem jest hasłowa: „Postrzegamy ten magazyn jako przestrzeń do osobistej refleksji, krytycznego zaangażowania w technologię i ekonomię internetową, a także eksperymentowania i opowiadania historii. Powodowanie zmian wymaga wszelkiego rodzaju praktyk – sztuki i projektowania, rozwoju zawodowego, aktywności obywatelskiej, polityki i rzecznictwa, wyobraźni i pozytywnych wizji naszej przyszłości. To nasza mała próba podzielenia się tym, co nas inspiruje i stanowi wyzwanie w kierunku zrównoważonego i sprawiedliwego internetu dla wszystkich” (<https://branch.climateaction.tech/>). Uwagę zwraca to, że oprócz wersji internetowej powstała też drukowana, co w porównaniu z podobnymi projektami sieciowymi można odbierać jako powrót do zanikającego medium.

Ponadto przyznano dwie nagrody ufundowane przez Komisję Europejską, tj. Starts Prize: Grand Prize – Innovative Collaboration oraz Starts Prize: Grand Prize – Artistic Exploration.

Pierwszą nagrodę otrzymała grupa twórcza Remix El Barrio z Katalonii za sieciowy projekt *peer learning*, w którym rozwija się współpracę polegającą na nauce wykorzystania odpadków. To interesująca artystyczna propozycja łącząca badania nad materiałami wraz ze sposobami ich wykorzystania. Bada się także lokalne zwyczaje, głównie takie, które są przyczynkiem do marnowania żywności, przez co również wpływa się na świadomość społeczną.

Drugą nagrodę Starts Prize uzyskał globalny, sieciowy projekt artystyczny *Oceans in Transformation* (2020), w którym monitoruje i analizuje się zasoby wodne, szczególnie oceany: „Ocean jest sensorium, estetycznym aparatem: rejestruje w swojej złożonej dynamice przemiany Ziemi i wpisuje z powrotem jej cykle w dynamikę form życia. *Oceans in Transformation* to estetyczna i koncepcyjna sceneria, w której zbliża się do siebie różnego rodzaju wrażliwości na złożone zdarzenia związane ze zmianą klimatu” (<https://starts-prize.aec.at/de/oceans-in-transformation/>).

Laureatem ufundowanej w tym roku nagrody upamiętniającej Isao Tomitę – kompozytora, eksperymentatora i wykonawcę muzyki elektronicznej – został Khyam Allami, współpracujący z Counterpoint, czyli kreatywnym studio Tero Parviainena i Samuela Digginsa. Efektem tej współpracy są dwie niekomercyjne aplikacje muzyczne: Apotome, będąca generatywnym systemem muzycznym skoncentrowanym na strojach kulturowych, oraz Leimma, dzięki której można badać i tworzyć podobne brzmienia. Programy są znakomitymi ministudiami umożliwiającymi wsłuchiwanie się w częstotliwości i modulowanie dźwięków. W Apotome zwraca się uwagę na delikatne dostrajanie za pomocą cyfrowego wskaźnika, co pomaga w poszukiwaniu oczekiwanego brzmienia, przy czym strój podąża za słuchem, wydobywając właściwą nutę.

Moją uwagę zwróciły dwie prace dotyczące tematyki VR. Pierwsza, *In Between Nodes* autorstwa Razieha Kooshki i Vahida Qaderi, to podróż po połączonych ze sobą światach wirtualnych (były to wykreowane kolejne miejsca w jednej aplikacji), podczas której każdorazowo celem było odnalezienie wirtualnego headsetu znajdującego się w kolejnym świecie i przejście do następnego fragmentu VR. Łączył się z tym komentarz nawiązujący do historycznych zagadnień filozoficznych powiązanych z rzeczywistością wirtualną: „Wątpliwości co do realności świata, w którym żyjemy, istniały od niepamiętnych czasów. Czy to realne, czy to tylko sen, czy zaprojektowana wirtualna przestrzeń? Nawet jeśli ktoś miałby przyjąć i poprowadzić nas do prawdziwego świata, oferując słynną czerwoną pigułkę, nadal kwestionowalibyśmy ten świat. Czy to jest prawdziwe, czy jest to inna zaprojektowana

przestrzeń? A co jeśli zaprojektujemy rzeczywistość? Co by było, gdybyśmy zaprojektowali rzeczywistość w wirtualnej rzeczywistości...?” (<https://ars.electronica.art/newdigitaldeal/de/interface-cultures/>). Pomimo że nie jest to wielce złożona praca, intryguje wręcz niekończącą się wirtualną podróżą i odczuciem przebywania w rzeczywistości, w której pozostaje jedynie pamięć o pozostawionym świecie fizycznym. Praca nawiązuje także do idei *metaverse* jako alternatywnej rzeczywistości wobec świata fizycznego, przestrzeni z jej funkcjonalną i różnorodną treścią, która zwłaszcza w ostatnich latach rozwija się i zyskuje na znaczeniu, przy wyraźnej ewolucji technologii VR i AR (Peddie, 2017, s. 20–27).

Drugą ze wspomnianych prac była instalacja autorstwa Manuela Bonella, Flavii Mazzanti, Michaela Bonella i Imani Rameses, zatytułowana *Neuro-Traces* (2021). Wykorzystano tutaj rzeczywistość wirtualną w połączeniu z *brain-computer interface* bazującym na EEG, umożliwiającym *biofeedback* informacji na temat doświadczenia w VR. Zwrócono tu uwagę na wykreowanie przyjaznej przestrzeni i doznań, jakie człowiek może uzyskać w rzeczywistości wirtualnej. Posłużono się przy tym argumentacją, że w przestrzeni świata fizycznego cele są determinowane politycznymi i ekonomicznymi potrzebami rynku, a uwaga człowieka skupiona jest na procesach służących na przykład wydajności produkcji. Tworząc przestrzeń VR, zaproponowano alternatywę, „której celem jest zaprojektowanie indywidualnego i abstrakcyjnego krajobrazu, w którym odwiedzający czuje się dobrze. Rozumiejąc wirtualne środowisko jako pustkę, która jest wyzwolona z wszelkich reguł, zastępujemy statyczne elementy, takie jak ściany, sufity czy budynki, dynamicznymi odczuciami objętości, gęstości i ruchu” (<https://www.mitzutaimatsu.com/neuro-traces>). Odbiorca zakładał headset EEG, a następnie VRheadset. Z wykorzystaniem kontrolerów trzymany w dłoniach przemierzał przygotowaną artystyczną przestrzeń VR. W tle była zbierana statystyka dotycząca reakcji na daną przestrzeń, co miało być w przyszłości przeanalizowane i służyć wykreowaniu kolejnych VR’owych miejsc. Praca ta ma interesujący potencjał wynikający z rozwoju interfejsów VR oraz feedbacku na temat tego, które z VR’owych środowisk będą najlepiej przyjmowane. Może się to w przyszłości sprowadzić do wyczulonej komunikacji pomiędzy systemem VR a człowiekiem, w której efekt może dalece przerastać możliwości doświadczenia w świecie fizycznym, przez co człowiek będzie mógł odkrywać rzeczywistość wirtualną jako źródło satysfakcjonujących doznań.

Ars Electronica 2021 była skromniejsza niż w latach poprzednich, niemniej atmosfera współczesności i wizja przyszłości pozostały niezmienione. Omówione powyżej przykłady tylko w części oddają bogactwo treści zaprezentowanych prac artystycznych. Oprócz powyżej wspomnianych technik przedstawiono dzieła sztuki oparte na przykład na systemie rozpoznawania kształtu (Kristina Tica *Futurefalsepositive*, 2021), biofeedbacku (Aleksandra Radlak, *Bo.by (Bond with baby)*), sztucznej inteligencji (Nomi Sasaki, *SenriAn*, 2021), augmented reality (Parisa Ayati, Mahnaz Rastgoumoghaddam, *Tara’s Diary*, 2021, czy Håkan Lidbo – *Face Lab*), nawiązujące do genetyki (Justyna Górowska, *The Blue Humanities Archive*, 2021) czy szerszej perspektywy bioartu, jak na przykład Nova Innova, *Living Light* lub Špela Petrič, *PL’AI*, 2020). Wszystko to odbyło się podczas pandemii, dlatego czasami odbiór niektórych prac był ograniczony, choć festiwal zachował ładunek nowości i wciąż zachwyca niezwykłością.

STRONY INTERNETOWE ZWIĄZANE Z FESTIWALEM ARS ELECTRONICA

Alexander Schubert: <https://www.alexanderschubert.net/works/Convergence.php>
Ars Electronica, Starts Prize: <https://starts-prize.aec.at/de/oceans-in-transformation/>
Ars Electronica, The 2021 Winners: <https://calls.ars.electronica.art/prix/winners/5750/>
Branch Magazine: <https://branch.climateaction.tech/>
Douglas McCausland: <https://www.douglas-mccausland.net/convergence>
Neuro – Traces: <https://www.mitzutaimatsu.com/neuro-traces>
Rashin Fahandej: <http://www.rashinfahandej.com/selected-projects#/a-fathers-lullaby/>
Tranxxeno lab: <https://tranxxenolab.net/>
Veneta Androva: <https://venetaandrova.com/>

BIBLIOGRAFIA

- Grau, O. (2003). *Virtual Art. From Illusion to Immersion*. Cambridge–London: The MIT Press, <https://ars.electronica.art/newdigitaldeal/files/2021/08/cyberarts21.pdf> [20.09.2022].
- Marchiori, D. (2013). *Media Aesthetics*. W: J. Noordegraaf et al. (ed.), *Preserving and Exhibiting Media Art: Challenges and Perspectives* (s. 81–100). Amsterdam University Press. Pobrano z: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt6wp6f3> [20.09.2022].
- Peddie, J. (2017). *Augmented Reality. Where We Will All Live*. Springer International Publishing AG, DOI 10.1007/978-3-319-54502-8.
- Quaranta, D. (2013). *Beyond New Media*. Brescia: Link Editions.
- Stocker, G., Jand, M. (2021). *CyberArts 2021 – Prix Ars Electronica, S+T+ARTS, Prize '21*. Berlin: Hatje Cantz Verlag. Pobrano z: Ars Electronica,
- Zawowski, P. (2019). Towards the Theory of Post Media Hybrids. W: M. Juda (red.), *Hortus Electronicus* (s. 25–61). Katowice: Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach.

ARS ELECTRONICA 2021 – A NEW DIGITAL DEAL

The review from Ars Electronica 2021 contains information on awarded and distinguished works of new media art, which are presented at the annual Ars Electronica Festival of Art, Science and Society organized in Linz. The festival gathers thousands of artists, interdisciplinary scientists, art theorists and critics from all over the world – it is the largest exhibition of this kind with conference presentations, gathering the latest examples of such art, for example as interactive art, GPS art, bio art, art of artificial intelligence and cyborgization or electronic music. The Ars Electronica Festival is also an opportunity to meet and exchange views between people developing or creating media theory, interested in cyberculture and electronic art. The latest technical developments are also presented here.

Keywords: media, interactivity, cyberculture, Ars Electronica, new media art

Zgłoszenie artykułu: 6.09.2022

Rewizja: 7.09.2022

Akceptacja: 7.09.2022

Publikacja online: 30.09.2022

Notes for Contributors

1. “Studia Humanistyczne AGH” (“Contributions to Humanities AGH”) publishes articles, reviews, translations and research reports in the field of disciplines such as: sociology, communication and media studies, cultural studies and religious studies, as well as interdisciplinary works. Manuscripts can be submitted at any time. Within one month following the submission of the manuscript, the author shall receive the acknowledgment from the Secretary of the Editorial Board advising them whether the submitted manuscript has been qualified for further review. Manuscripts should be submitted only via journal platform: <https://www.editorialsystem.com/shaghen/>.
2. Articles should not exceed 18 standard pages; reviews: 5 standard pages. A standard page is written in Times New Roman Font, size 12, inter-line 1.5. Submission of oversize articles must be consulted with the Editorial Board beforehand.
3. References should be positioned within the main text body according to APA style, e.g.: (Beck and Grande, 2009, pp. 55–58), (Beck et al., 2007, p. 10). Bibliography should be placed at the end of the article.
Examples of bibliography are given below:
 - Beniger, J.R. (1987). Personalization of mass media and the growth of pseudo-community. *Communication Research*, 14, 352–371.
 - Fox, S., Raine, L., Horrigan, J., Lenhart, J., Spooner, T., Carter, C. (2000). *Trust and privacy online: Why Americans want to rewrite the rules*. The Pew Internet & American Life Project.
 - Sundar, S.S. (2007). Social psychology of interactivity in human-Website interaction. In: A.N. Joinson, K.Y.A. McKenna, T. Postmes, U.-D. Reips (eds.), *The Oxford handbook of Internet psychology* (pp. 89–104). Oxford, UK: Oxford University Press.
 - Turkle, S. (1995). *Life on the screen: Identity in the age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.
 - Wolfenbarger, M., Gilly, M. (2000). *Consumer's perceived quality of e-commerce experiences*. Retrieved from: California University Long Beach, <http://www.crito.uci.edu/papers/2000/consumers-gilly.pdf> [1.09.2009].
4. All manuscripts accepted by the Editorial Board are subject to peer review.

Informacje dla autorów

1. „Studia Humanistyczne AGH” publikują artykuły, recenzje, przekłady i sprawozdania z badań mieszczących się w obszarze dyscyplin naukowych: nauki socjologiczne, nauki o komunikacji społecznej i mediach oraz nauki o kulturze i religii, a także prace interdyscyplinarne. Redakcja przyjmuje teksty w trybie ciągłym. W ciągu miesiąca od wpłynięcia tekstu (o czym autor zostanie poinformowany) sekretarz redakcji przekaze autorowi decyzję o przesłaniu nadesłanego materiału do recenzji. Tekst należy przesłać jedynie za pośrednictwem systemu internetowego <https://www.editorialsystem.com/shagh>.
2. Artykuł nie może przekraczać 18 stron, a recenzja pięciu standardowych stron. Standardowa strona to Times New Roman, wielkość czcionki 12, odstęp między wierszami 1,5. Teksty ponadwymiarowe wymagają uprzedniego uzgodnienia z redakcją.
3. Przypisy bibliograficzne należy umieścić w obrębie tekstu głównego według stylu APA: (Beck i Grande, 2009, s. 55–58), (Beck et al., 2007, s. 10). Bibliografię należy umieścić na końcu tekstu.
Przykładowy zapis pozycji bibliograficznych:
 - Beniger, J.R. (1987). Personalization of mass media and the growth of pseudo-community. *Communication Research*, 14, 352–371.
 - Fox, S., Raine, L., Horrigan, J., Lenhart, J., Spooner, T., Carter, C. (2000). *Trust and privacy online: Why Americans want to rewrite the rules*. The Pew Internet & American Life Project.
 - Sundar, S.S. (2007). Social psychology of interactivity in human-Website interaction. W: A.N. Joinson, K.Y.A. McKenna, T. Postmes, U.-D. Reips (Eds.), *The Oxford handbook of Internet psychology* (s. 89–104). Oxford, UK: Oxford University Press.
 - Turkle, S. (1995). *Life on the screen: Identity in the age of the Internet*. New York: Simon&Schuster.
 - Wolfenbarger, M., Gilly, M. (2000). *Consumer's perceived quality of e-commerce experiences*. Pobrano z: California University Long Beach, <http://www.crito.uci.edu/papers/2000/consumers-gilly.pdf> [1.09.2009].
4. Wszystkie teksty są recenzowane.

autorzy:

Marcin Choczyński
Joanna Grudowska
Łucja Michalina Kapralska
Sidey Myoo
Anastasiia Zakusilo